

C. ALLEN

**САРВАР
АЗИМОВ**

КАМАЛАК

*Ҳикоялар,
қиссалар
ва пьеса*

Тошкент
Ўзбекистон ЛКСМ
Марказий Комитети
«Ёш гвардия»
нашриёти
1983

Таниқли совет ёзувчиси Сарвар Азимовнинг серқирра ижоди китобхонларга яхши таниш. Адибнинг ушбу китобига замондошларимиз бой маънавий дунёсини теган очиб берувчи ҳикоялари, қиссалари ва «Замон драмаси» асари киритилди.

А $\frac{70303-75}{356 (04)-83}$ 27-83 4702570200

© «Ёш гвардия» нашриёти, 1983

ҲИКОЯЛАР

ИККИ ДИЛ – ИККИ ОЛАМ

Эрта тушган куз, чоппор гулзорни босган қордай, бир дунё ташвиш келтирди. Ялт-юлт қуёш кузак чечакларидаги қаҳрабо чиройга фарқ чинор баргларидаги шабнам — марварид доналарини симириб улгурганиям йўқ эдики, тўсатдан жин шамол кўтарилиб қоработир булутлар кўкда ўрмалай кетди. Тонг нафасиданоқ дала боғимизни бошига кўтаришган сайроқилар ҳам, зибилдоқлар ҳам сайилни йиғиштира қаёнгадир жуфтак урдилар. Бир зумлик жимликдан сўнг, кутилмаганда, бошланган қасир-қусур, чақмоқ отишлар, шалаббо ёмғир оламни босса бўладими...

Еру кўкни савалай кетган данак-данак ёмғир томчилари ҳаракатини ишхонам деразасидан кузатар эканман, негадир, ўтган йили — илон йилининг қишида кетган, мен учун оғир туюлган кунлар хаёлимни банд қилар: оқланмаган ишонч... заҳмат чека-чека битилган асар томошабинларга унчалик маъқул эмас; тунни саҳарга пайванд қилинган ою кунлар оқибати — вой. Ҳа-а... замон кечинмаларига ижод калидини топа билиш, инсон ҳаёти сайқалининг аниқ, пухта, нишонни оладиган ҳолатини бор қилиш ўлимдан ҳам мушкул меҳнат. Булар устига танқидчилик — олимлик юкини кўтаролмай юрган баъзи бировларнинг дабба чизмакашликларини, отга тақа қоқилганда чумолининг оёқ кўтаришларини кўриб, «ўргилдим-эй», дейишдан ўзга гап тополмайди киши.

Одам ҳовури ўйларимни бўлди. Орқамга қиё боқсам: юлдузи иссиққина бир аёл ишхонам остонасини боса ичкари кирмоқда. Ажаб... имсиз-димсиз сўрашдик. Кўрсатилган жойдан ўрин олганидан кейин, ҳимранганича, тилга кирди:

— Хаёлизни бўлмадимми?

— ...Ҳечқиси йўқ... аммо?..

— Мани танимадиз, шундоғми?

— Ҳа.

— Исми — Адиба. Орзум,— бир оз ўйланиб қолди-да давом этди,— журналистика.

— Балли... балли... эй-а, энди эсладим... Бадиий очеркларизни ўқиганим бор. Ҳалиги...

— Ман бошқа ниятда...— Шу кезде кўчган чақмоқнинг кескир тили Адиба юз-кўзларида ўйнар, «қарагин-а» демоқчи бўлгандай фикри-ёдимни жувон томон қадар эди. Адибанинг дўрда лаблари алланечук яна жуфтланди.— Элнурни танирдизми?

— Элнурни?!

Энди менинг кўзларимда чақмоқ чақнар, бошим айлангандай. Хотирамдан ғизиллаб ўтмиш Элнур фожиаси 1965 йилнинг қишида содир бўлгани эсимда. «Си-ай-эй» разведкасининг қароқчилари истеъдодли совет журналистини «ўғирлашган», уни ватан хоини қилиш мақсадида бор ҳунарларини ишга солиб кўрганлар. Натижа чиқавермагандан сўнг ва сиёсий жанжалдан қўрқа, Элнурнинг дабдала жасадини, гўё автоҳалокатга йўлиққан одам ўрнида, Нью-Йорк кўчаларидан бирига ташлаб қочишга мажбур бўлишган. Уша чоғларда газеталар Элнур фожиаси тўғрисида талайгина нарсалар босишганди. Наҳотки қаршимдаги аёл ўша жасур ўғлоннинг ҳалоли бўлса!

— Хотинларимсиз?

— Кўз очиб кўрганим...— чуқур «ух» торта сўзлади Адиба.— Яқинда йили бўлади.

— Умр ўтишини қаранг-а...

— ...«Кўзлари чўлпон»ни ўқувдим. Элнуримни менга, менинг Элнуримга ёзган хатларимиз бор. Шуларни бир кўрармикансиз ўйда безовта қилдим сизни?

— Қани?.. Ёниздами?

— Мана,— дея Адиба бир қийиқча ўрамини хонтахтага қўйдию ўрнидан жилди.— Хайриз... икки-уч кунлардан кейин олиб кетсам бўлар-а?

— Албатта... Офарин...— Адибанинг ишхонамдан чиқиб кетишиниям кутмасдан, қийиқчани еча хатларни ўқишга берилдим. Икки навқирон қалб ёзишмаларини кўздан кечирганим сари кўнглим ғалаёни минг чандон ошар, бир олам ақл ва дил «сири» тўлқинида «чир» айланар.

Мана ўшалардан бир туркуми:

Нью-Йорк. 20. IX. 1965 йил.

Адибам, севарим!

Сирасини айтсам, бу чувалган дунёда айрилиқ ўтида ёнганлар талайгина топиладику-я. Аммо мендай кўлга тушгани камдан-кам учраса керак. Худди эртак-а. Йиллар давомида фақат хаёлингиз билан яшашга чидаб, ниҳоят, висолингизга эришсаму ширингина тўйимизнинг (қавм-қариндошларимиз шодлиги, ёру биродарларимиз шодлиги, шўхликлари ёдингиздадир) эртасиёқ йўлга отланишга мажбур бўлсам... Шундаям ялакатлар парқу ёстиғи остидаги гулғунча, яланг тўшимдаги қизгина йигит тушмагур қилмишларидан алланечук озор чекса, қийналса... Агар-чи, Амудай кенг кўлам меҳру шафқатингизга ишондим, бетийгингизни кечирарсиз, қаноати менда бўлмаганда-чи, уятимдан, шафқатсизлигим номусидан тарс ёрилиб ўлсам ажабмасди.

Адибагинам, умрдошим, бурч мажбурияти орқасида бошланган тўсат сафар олдидан, аэропортда айтган сўзларингиз ҳамон қулогимда «...унутманг, кўзларим йўлингизда... ой бориб, омон қайтинг...» Бу ифбат ва латофат тўла истакларингиз қанотида, беш соатлар чамаси-

да Москвага етиб келдимү «Москва — Нью-Йорк» самолётига нарсаларимни олиб ўтишга зўрға улгурдим десангиз. Сўнгра, Москвадан Шотландиянинг Преспуик шаҳрига, ундан Канаданинг Гандер шаҳрига, Гандердан Американинг Нью-Йоркига сакраб ўтиб, бир кун деганда ўн минг километрча масофани боса еру замин деган «тухум»нинг нариги томонидан, империалистик ваҳшат оламининг қоқ киндигидан келиб чиқдим.

Ўзингизга маълумки, Американинг Нью-Йорк деб аталган бу бесўнақай, нотинч карвонсаройи менга ёқинқирамайди: ҳавоси бадҳазм, ергаям-кўккаям сигмас доллардорлар ўта беибо, шаҳарнинг чин эгалари эса хор. Хуллас, капитализм дунёсининг олтин аждаҳо тилию бизнесменнинг заҳар дили ҳоким олами шунда мужассам. Аэропортдаёқ шу ёзувларга кўзим тушди: «Йигитлар, Вьетнам озодлик уруши сизларни кутмоқда! Кўнгиллилар сафига тезроқ ёзилинг!» Яна уруш шарпаси. Биринчи жаҳон урушида 8,5 миллион, иккинчи жаҳон урушида эса 20 миллион халойиқ қурбон қилинган бўлса-ю, бу тиррақи бузоқларнинг югуришини қаранг. Қалта ақллар!

Бу оғир ўйлардан қутулиш учун тўғри келган газеталардан бирини очувдим, шу эълонларга йўлиқдим:

«Яқин кунларда шаҳримизга кўчиб келган жаноб, ёши 55 да, сирти хушбичим, уйланиш мақсадида бадавлат хоним билан танишувни истайдилар. Дин ва миллати бўйича монелик бўлмайди. Адреслари...»

«Истараси иссиқ, бўйчан, 40 ёшдаги бева хоним қўлида ҳунари ва маълумоти бор жаноб билан учрашувни хоҳлайдилар. Истаклари — турмушга чиқиш. Ёзилсин...»

«45 ёшлардаги сўққабош хоним тахминан айни ёшлардаги басавлат, кимсаси йўқ жанобни изламоқда. Мақсади — эрга чиқиш ва ўзининг «эркаклар сартарошхона»сини бирга бошқариш. Шу сабабли у жаноб устасипаранг сартарош ва шарқий славянлардан ёки Балқонда туғилганлардан бўлиши шарт. Маълумот учун...»

«64—66 ёшларга чиққан серғайрат, кўриниши кўркам, маданиятли ва маълумотли, зиёлилар оиласидан чиққан, 1914 йил уруши муносабати билан Россиядан кетиб қолган ҳамда оилавий турмуш тажрибасини бошидан кечирган жанобни — бир умрлик дўсти-вафони истайман. Хонимнинг ўзларида шу сифатларнинг барчаси тўла-тўқис. Телефонимиз...» ва ҳоказолар.

Ақлига қурт тушган ва ёки ақли ошиб-тошиб кетганлар, заковатининг миси чиққан ва ёки заковат кўчасига киришни унутиб қўйганлар шулар бўлишса керак. Одамни итдан ҳам хор, товукмия айлаган жамиятдан нимаям кутиш мумкин ўзи?!

Адибам, севарим, эрта-метандан ишимизни бошлаймиз. Бошлангач ниҳояти ҳам бўлар-ку. Бор-йўқ истагим оқила Адибам билан тезроқ кўришув. Волидаи муҳтарамим пешоналаридан бир ўпиб қўярсиз.

Салом ва хайр-хўш. Чўлпон кўзларингиз шайдоси — Элнур.

Тошкент. 25. IX. 1965 йил

Ассалом, Элнуржон ака!

Минг-юз минг қатла шукур: хатингиз, хушхабарингиз келди. Бахтимизга ҳамиша саломат бўлинг! Аямлар айтишларича (ташвишланманг, сиҳатлари ойдек), бутингиз орасидан шамол ўтиб юрса — бас эмиш. Гапга шаҳар берасиз. Лекин, Элнуржон ака, мени мунақанги ноқулай аҳволга қўйишингиз инсофдан эмас. Аямлар ҳадеб мактубингизни тўласича ўқиб беришимни қистайдилар. Қани айтинг-чи, ҳалиги шўхлик аралаш эркаликларни, «ёмон йигит» эканингизга иқдорларингизни қай юз билан ўқиб берай у кишига? Энди билсам, сизда ҳам айёрлик мисқолидан анчагина бор экан, шекилли. Қилар ишни қилиб Америкага қочворасиз-да, дунёнинг бир четида туриб узр-илтижо айтасиз, қўлим етмаслигини била туриб... Шу тобда қаватимда бўлсангизчи агар... Ўзим билардим...

ўймалаб-ўймалаб... Йўга, эсим қурсин, кенг пешонангиздан, ҳаёт қайноқ кўзларингиздан тўйиб-қониб ўпкан бўлардим, азизим.

Элнуржон ака, ҳижрон бўрони қаршисида Адибангиз мўрт экан, синаман дейди. Бунинг устига ҳар нафаси сизни эслатувчи ипак кузимизни кўрмайсизми: шира-шарбатга фарқ боғларимизда ноз, ғужум-ғужум очилган пахтазорларда завқ, серҳарорат ёзнинг оташида бўғриққан одамлар кузакнинг майин оромида. Қани сиз? Сира-сира ажралмаймиз, ҳамини бирга бўламиз деган ваъдаларингиз қайда? Ҳа, айтгандай, «Эълонлар» антиқа. Олдин — кулдим, кейин, довдир одамлар тақдирига — ачиндим. Инсон ва жаҳон эзгу-ниятларини доллар нафси йўлида қурбон қилишга асосланган жамият фалсафаси ва ҳақиқатининг расво башарасини кўринг-а! Капитализм — уруш ва ҳақорат дунёси эканини барча билиши керак. Шу мақсадга қаратилган ҳаракатларингизга мадад тилайман, лекин, ялинаман, эҳтиёт бўлинг.

Эртадан редакциядаги меҳнатим бошланади: хайр, дорифунун, салом, меҳнат! Аямлардан бир олам дуойи истак сизга. Йўлларингизга интизор ёрингиз — Адиба.

Тошкент. 30. IX. 1965 йил

Севгим, Адибам!

Мактубингизни олдим. Чиндан ҳам доносиз: ёзганларингиз бир шингилу маъноси, ҳосили ғарам-ғарам. Ташаккур. Сизни учратган тақдиримдан ўргиламан.

Бугунги Американинг кайфияти мени чуқур ташвишга солмоқда.

Нью-Йорк каби катта шаҳарларидан руҳ бутунлай кўтарилган, кўпчиликнинг кўнгли синиқ, нархи-наво банд, зар ва зўрлик шукуҳининг чақчайган кўзини тўзон, қон босгандай. Ҳаммаёқда уруш шаббадаси. Ҳатто Бродвейнинг қичиқ табиат аёллари ҳам Вьетнамда ўгли ўлган америкалик нотавон оналар учун нафақа тўплашга бел

боғлашибди. Номи улуғ, супраси қуриб бораётган бу мамлакатнинг снѳсатидан «олий» даражали снѳсатчиларнинг қилмиш-қидирмишларидан арвоқ лабига ҳам учуқ тошса ажабмас.

— Нега мундоғ?— савол берсам, америкалик бир дипломат, ҳазил-мутойиба аралаш, шу жавобин қилди:

— О, кэй... 1945 йилнинг 31 январни эсларидадир?

— Албатта.

— Худди шу куни Гитлер ставкасида одатга кирган тартиб-интизом биринчи бор бузилганди. Туни билан иш-лашни, то тонггача бўлар-бўлмас кенгашлар ўтказишни яхши кўрган Адольф куннинг биринчи ярмини уйқуда, ўз гафлатхонасида кечирар ва айни фурсат давомида бирон кимсанинг унинг хонасига киришга асло ҳақи йўқ экан. Бироқ, 31 январнинг эрталабки соатларида национал-социалистлар канцеляриясининг бошлиғи Борман бу одатни бузишга мажбур бўлиб, Гитлер уйқусини қочиради. Сабаби? Совет танк қўшинлари Одердан ўтиб, Берлин сари йўл солгандилар. Тушундиларми?

— Йўқ. Бу узундан-узун тарихни саволимга нима дахли бор экан?

— Мистер, дахли шундаки, ўша кундан бошлаб бизнинг ҳам уйқумиз тозаям қочган, жонимиз ҳалак-да! Ё биз коммунизмни йўқ қиламиз, ёки коммунизм бизни — «озод олам»ни... Энди тушундиларми?

— Тушунганда қандоғ... офарин.

Ленин Ватанининг қудрати, социалистик лагерь га-лабалари, Осиё, Африка ва Лотин Америкасидаги тарихий ўзгаришлар (фақат иккинчи жаҳон урушидан сўнг Осиё ва Африка қитъаларида элликдан ортиқ янги давлат юзага келди, ахир) империализм қорчалонларини қаттиқ саросимага солган. Улар сарсон-саргардонликларининг, уруш қуролидан воз кечган иқтисод ўрнига жангу жадал мақсадига асосланган иқтисодга куч беришларининг, инсоний маданият ўрнига «қирғинлар маданияти»ни кўкка кўтаришларининг сир-асрорини шундан из-

лаш лозим. Аҳвол шу қадар мураккабу Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг XX сессиясига тўпланишган 117 мамлакат вакилларининг анчагинаси на ерни танийди ва на осмонни. Бунинг устига маслакдошлараро келишмовчиликларни айтмайсизми. Оқ сут берган онага тескари қараш — оқпадарлар, телбалар ҳунари...

Жоним Адиба, бу галги хатим серташвишироқ бўлса — кечирасиз. Бинобарин, биз ҳушёр бўлишимиз зарур. Етар, кечган тарих сабоқлари, етар. Ҳа, азизим, қалтис замон, халқлар тинчлиги қил устида турган давр хунук башарасини қайта кўрсатмоқда. Наҳотки, учинчи жаҳон уруши ўт олса?!

Гул япроги — дўрда лаб устига қўнган тимқора хол ва унинг соҳибаси мени соғинганмикан? Бир кўрсам... Бир суйсам... Сафаримиз чўзиладиганга ўхшайди. Аямларга катта салом. Саломат бўлинглар. Заргар қалбингиз зор-интизори — Элнур.

Фарғона. 12. X. 1965 йил

Элнуржон ака, салом!

Очиғини айтсам, бу галги хабарингиз кўнглимга андак озор берди. Кўпроқ нотинч дунё дайди шамоли тўғрисида ёзибсиз. Америкалик дипломатнинг айтганларидан бир ғазабландим, бир шод бўлдим. Ғазабим боиси: хизматга-туҳмат... агар Гитлер фашизмини биз ер билан яксон қилмаганимизда ўша жаноб мамлакатининг ҳам ҳолига маймунлар йиғлашини унутиш, совет халқининг мардона ғалабасига тан бермаслик — дунёни қора ўрмон тарзида кўришни истаган ҳайвон тушунчаси, албатта. Шодлигим сабаби: уйқуси қочган экан — ажаб бўпти. Уйқусизлик балосига мубтало одамнинг умри кўпга чўзилмайди. Демак, бир кунмас-бир кун йўқ бўлажакларини, мушт кўтаришлариям қўрқоқлик, кучсизлик аломатидан дарак эканини сезмоқдалар. Яхши — ажаб!

Аmmo, Элнуржон ака, бир телба бутун бир қишлоққа ўт қўйганидай, наҳотки, яна тинчлик ўрнини уруш, дўстлик ўрнини ноиттифоқлик, севги ўрнини жудолик эгалласа? Сиз — ҳақсиз: тарих қайтарилиши мумкин, агар биз тиниб-тинчисак, кўзимизни ғафлат босса: агар Лениннинг буюк ақидаларини оёқости қилмоқчи бўлган нонкўр ортодокслар ўз вақтида ақлларини йиғиштириб олишмаса. Шунисига киши ачинадики, ҳатто ўз юртимиздаям кечмиш уруш 20 миллион иссиқ жон ёстиғини қуритганини унутиб, ҳақкам-дуккам қадам ташламоқчи бўлганлар, айниқса, ёшдошларим орасида топилади.

Элнурим, журналист ёрингиз дастлабки сафари Фарғона водийси томон тушди. Қанотсиз учдим, чунки, назаримда, бу водий билан учрашув гўё сиз билан кўришишдан ширин туюларди. Ҳозир-чи, кумуш водийнинг айни завқ фасли экан. Бу водий асл меҳнаткаш одамлари таърифини тилга олиш қаламим қўлидан ҳали келмас дейман.

Мен қувалик Ҳурмат она билан танишдим. Онанинг қордан ҳам оппоқ сочлари, куйиб қовжиган дийдори билан мотам либосини салобат ҳаёсига чирмаган. Биринчи қарашда кўзлари ожиз эканиниям сезмайсан, киши. Ўғиллари Эрали урушда ҳалок бўлган, лекин она умидида у тирик. Она ҳамон ўғлини кутар.

— Онажон, ёшингиз қанчада?

— Айланай, сиздан, Эрали немис қиронига жўнашидан бир кун олдин: «Аябуви, олтмиш олтига чиқдингиз», деганди... болагинам.

— Кўзингизга нима қилди?

— О-а, болам, йигирма тўр йилдан бери хаёлим ана келди-мана келди билан банд. Эрали тушмагурдан эса дом-дарак йўқ. Азобга дил чидади — тирикман, кўз чидамади, айланай сиздан.

— Тўқсонга чиқибсиз, онажон.

— Тўқсонми — юзми... Эралигинам бошини, оҳ онанг ўргилсин, бошини мана шу кўксимга бир босмагунча

ўтиравераман. Ундан сўнгра ўлимимга розиман... Қаригандан ўлим яхши, болам.

Биринчи очерким бардоши тоғ Ҳурмат онага бағишланади. Ҳалиги сиз айтган уруш жангчиларини шу муштипар она дод-фарёди кўр қилса бўлмайдимиз?!

Элнурим, «хол» ҳақидаги қочириқларингиз боисида нима ўйлашимниям билмайман. Унга рашким келади, холос. Демак, у кишининг кўнгилларида мен эмас, биргина «хол» экан-да, каби шубҳалар дилимга озор соясини солгандай. Наинки, хол, бутун борлиғим, бор хаёлим сиз билан, сизники, Элнуржон ака. Ҳаммамиз — аямлар ҳам, Фарғона боғларидаги гулу ниҳоллар ҳам, ҳаммамиз сизни, бир қочоқ йигитни бесабр соғинганмиз. Тезроқ қайтиш иложини қилсангиз — илтимосим ва саломим шу. Кўзиям, майлиз холиям, хуллас бутун вужуди йўлингизга тўрт — Адиба.

Нью-Йорк. 17. X. 1965 йил

Адиба қиз, салом, оқилам!

Билмадим... Бу саломим — хаёлим қай фурсатда етиб бораркан: кечқурунми, кундузими ё нонуштада? Менга қолса, мактубимни тунда, ўринга ётиш олдидан қўлингизга тегишини истардим. Балки, сабабини сўрарсиз? Айтишим мумкин. Кейинги, кўзларимга сурта-сурта ўқиганим номангиздан пайқашимча, янги таассуротларга шунчалик бойсизки (Ҳурмат она — ажойиб тарих), азиз бошингиз ҳаёт шавқи билан шу қадар бандки, бечора Элнурни ўйлашга сизда на вақт ва на мажол борига инонмай. Тунни танлашимнинг «сири» шунда. Кундузнинг бор ташвишларидан қутулганингиздан сўнг, сайёр ётоғингизда танҳо қолганингизда етиб борган мактубим зора хаёлингизни мен сари олиб қочар, уйқунгизни ўғирлаб (худбинлигимни кечирарсиз?) иккимиз кечинмаларимизни қўшнай қилар, ғойибона бўлса-да, жон олғувчи, гул-

барг лабларингиздан қониб-энтиқиб ўпишларимни рад қилмассиз, деган умид мени шунга мажбур этмоқда. Бу рашкми? Бетоқатликми? Соғиниш телбалигимми?.. Ажримини ўзингиз қилиб кўрарсиз, оқилам.

Энди бу ердаги гаплардан сўрасангиз, шу кунларда фарб фирибгарларининг бор диққати католиклар пайғамбари папа Павел VI нинг Нью-Йоркка келиши ва Бош Ассамблеядаги нутқи билан банд. Уч мингдан ортиқ мухбир, ўн саккиз мингга яқин полиция гумаштаси, борингки, Америка президентида тортиб Бродвей савдогарларига — ҳаммаси шу машааша атрофида гирдижапалак.

Гўё Вьетнамда, Доминикан республикасида, Африка ва Осие қитъаларида қон тўкилаётгани йўқ.

Гўё империализм марази эмас, коммунистлар дунёсинсон ва замон шуурини ҳақорат қилмоқда.

Гўё Америка бошлиқ империалистлар оқ-у, Москва бошлиқ коммунистлар қора.

Гўё Америка ҳабашларининг қирғинида ҳам, куппакундузи Оқ уй дарвозаси олдида рўй берган безориликларда ҳам, тирикчилик ўтказиш юзасидан карт думбасига сурат ишлатиб, тери-мериси билан кесиб шинаванда бойваччаларга сотишга мажбур бўлишган студентларининг фожиясига ҳам айбдор коммунистлар ва фақат коммунистлар эмиш!

Папа Павел VI Бош Ассамблея минбаридан «санъатпардоз» нутқ сўзлаётган бир вақтда, Пентагон биноси олдида, уч боланинг отаси Американинг Вьетнамдаги урушига ўз норозилигини билдирмоқ мақсадида ўзини ўтда ёндириб жон берди. Ана туҳматга жавоб!

Адиба қиз, Ватанимизга умр, халқимизга саодат тилайлик. Ҳали дунёда қиладиган ишларимиз кўпга ўхшайди. Аямларга алоҳида хат ёздим. Ўқиб берарсиз. Орзунгиз ва қалбингиз мафтун — *Элнур*.

Ассалом, Элнуржон ака!

Бу номани нонуштадаям, кундузиям, тундаям — ҳамиша сизнинг дардингизга гарқ, Элнурсиз бир нафас яшаш-нияма тасаввур қилишдан узоқ бўлган Адибангиздан деб билурсиз. Азизим, изим тушган абадий Самарқанд кўчаларини кезганимда, осмон ўз гумбази ва рангини уларга тақлидан яратган асрий ёдгорликларини томоша қилганимда, «нонни пўлотий»дек ширин, қайроқи аҳли тамизлар суҳбатини кузатганимда сиз билан гаплашмасдан, сизни ўйламасдан бўладими ўзи?! Ҳатто Улуғбек расадхонасидаям хаёлга кетибман: бўйчан, қотмадан келган бир ўт йигит кўзларимга тикилганича: «Адибахон, таниёлмадизми? Мирзо Улуғбек излаган юлдуз мен бўламан!» дермиш... «Узоқда сиз, юлдузингиз юлдузимга тушганида, жавобини оласиз», деркан хаёлпарастингиз.

Икки дунё — яхшилик ва ёмонлик дунёси. Албатта-да, ниҳоятда мушкул «фалсафа». Лекин, Элнуржон ака, баъзи рақамларни эсингизга солмоқчиман: 1945 йили ҳисобкитобининг хабар беришича, жаҳонда 2,3 миллиард халойиқ яшар экан. Шундан 850 миллиони колониализм билан империализм зулми остида тирикчилик кечиршига мажбур. Фақатгина 180 миллион халқ социализм қуриш шарафига эришганди. Энди-чи, орадан ўн йил ўтгандан кейин-чи? Ер юзининг халқи — 2,5 миллиард, шундан 850 миллион халқ социализм қуришга бел боғлаган, фақат 180 миллион халойиқ ҳануз колониализм зулми остида. Ўзингизга маълумки; сўнгги рақам кундан-кунга камайиб бормоқда. Тўғри, бу кўз илғамас тарихий ўзгаришлар осонликча бўлаётгани йўқ, бироқ ҳақиқат ва адолат тантанасини тўхтатиб қолиш ҳеч кимнинг қўлидан, ҳаттоки бадавлат Америкадаги уруш жарчиларининг ҳам қўлидан келмас. XX аср — социализм асри. Бизнинг ҳақиқатимиз, Элнуржон ака, гарчи сермашаққат бўлса-да,

баланд тоғ қоялари бағрини ёра олтин водий сари югурган обиҳаёт каби тиниқ ва инсонбахшдир. Шу муқаддас йўлга бағишланган имонимиздан, ота-боболаримиз ҳақлари, тоймасак бас, марра бизники!

Азиз йигит, Адибанинг сабри-қарори бениҳоя, чидайди деб ўйлайсиз, шекилли... яна кузак қурмагурни айтмайсизми: бирам безанган, ҳар шеvasи сизни дейди, ҳар сайқали сизни соғинтиради.

Аямлар хатлариниям қўшиб жўнатдим. У кишининг ҳам кўзлари йўлингизда. Юраклари тўкилиб, бор вужуди билан висолингизга отилган ёрингиз — *Адиба*.

Нью-Йорк, 30. X. 1965 йил.

Ассалом, Адибам, яғонам!

Ажабки, ёмон-яхшини, хунук-чиroyни эслатар экан. 110 қадоқдан (Америка ўлчов вазнида) ошишни гуноҳ санаган дароз, тахтакач, суви қочган шилқим аёлларни кўрганам сари бир кимса, табиатнинг танти санъати яратган бўй-баст, буғдойрангли бежирим чиroy, хаёл билан ақл, ҳаё билан шўх назокат эгасининг орзуи мени бир зум ҳам тинч қўймас, маст-аласт айлар, бир ўлдириб-бир тирилтирар...

Сизни бир воқеадан огоҳ қилмоқчиман. Америка президенти Линдон Жонсон ўтидаги тошни олдириш учун операцияга ётган кунларида мен Нью-Йорк атрофидаги Гайд-паркка, Франклин Рузвельт яшаган ва жасади кўмилган манзилга борган эдим. Кўримсизгина боғнинг бир чеккасидаги қабрини, туғилган ва умрининг сўнгги кунларини ўтказган оддийгина уй-жойларини зиёрат қилиб юрганамда радио шу хабарни келтирди: «Америка президенти операция столида 130 минут ётади. Шу 130 минут давомида ҳокимият вице-президентга топширилади. Агар Совет Иттифоқи вазиятдан фойдаланиб, Америкага қарши уруш бошласа, президент ўринбосари 130

минут жараёнида Америка ҳимоясини бошқаради ва сўнгра, роппа-роса 130 минут ўткач, коммунистларга қарши уруш жиловини Америка президенти ўз қўлига олади...»

Ана шунга ўхшаш вайсашларни тинглаб ўтириб, Гайдпаркда Франклин Рузвельт қабри ёнида фикрга толдим...

Яғонам, узундан-узоқ гапларимни кечиргайсиз. Волидаи муҳтарамимга салом айтинг. Сизнинг ширин орзунгиз билан тирик — *Элнур*.

Бухоро. 5. XI. 1965 йил

Элнурим, азизим!

Бу саломномани Адибангиз Бухородан, сизнинг қалбингизга яқин антиқа шаҳардан ёзмоқда. Салкам уч минг йиллик нотинч тарихни бошидан кечирган Бухоро алланечук навқирон, шербаччалардек баркамол, зарчеварлар каби устомон кўринди кўзларимга. Менга айтганларингиз ҳаққоси ростлигига яна бир сира инондим: Ибн Синога ўхшаш оқил кексалар, Амударёдай азим дарёни чаппа ағдараётган доворак йигитлар, меҳнатида оппоқ тоғлар яралган оҳу кўз жамилалар, халқ дили билан ҳамоҳанг шоирлар, юрагида ўти бор созанда ва навозандалар ҳар қадамда экан. Меҳнатдан ижодни, ижоддан меҳнатни айирбошлашга уриниб кўришнинг ўзи бир телбалик.

Айни аҳвол, Элнуржон ака, бутун мамлакат бўйлаб ҳукмрон экан, келажак истиқболи (йўлимизда қийинчиликлар бўлиши турган гап) бизники, коммунистларники, албатта. Сизнинг дилингизни куйдираётган аллоб-қаллоблар кучала еган лайчадай нечук тиришмасинлар — бизнинг азамат карвонимиз саодат йўлидан тоймас.

Элнурим, азиз йигит, бу галги хатингизда шоирона кайфият ҳукмрон. Адибангиз сифатлари ҳақида талайгина муболағалар айтибсиз. Саволим бор. Миришкор боғ-

бонсиз кўркам боғнинг бўлиши мумкинми? Қаралмаган ниҳол, парвариш қилинмаган гулнинг аҳволи нечук кечади?..

Элнуржон ака, ёрингиз тарс ёрилиб ўлмасин десангиз, тезроқ қайтинг, илтижо қиламан, ялинаман. Ҳижронингиз ўтида парвона — *Адиба*.

Вашингтон. 12. XI. 1965 йил.

Гулим, кўзлари чўлпоним!

Кўлим кўксимда: ассалом. Соғиндим, шарқнинг ойдин тунларидаги шалоладек тимқора сочларни, қайрилма қошу бодом қовоқ остидаги оҳу кўзларни, ҳимраниб эркаланишу шўх-шўх кулишларни, гунгур-гунгур суҳбатларни ўлардек соғиндим. Баъзан хаёлга толаман: бор вужуди билан ўз гулига мафтун йигит нечун айрилиқ — тикан заҳрини чекиши керак? Ё, дунё ташвишларидан бир шингили бошига тушган, умрининг ярмидан кўпини ўз оиласидан узоқда, сафарда кечиришга мажбур бўлган йигит учун севгили ёр, айрилиқ ва рашкнинг изтироб ва азобларидан узоқроқ юриш маъқулмикан?

Шу пайтда чинор шарқ яратган бир латифа кўнглимдан ўтар: қиш экан. Бутун олам қорда. Ҳассасига кўрак берган бардам шоир жонон ғазалларининг илҳоми — ёр висоли сари ошиқар. Бир замон шоир ўзидан бир қадам олдин бораётган ҳассасига бежо тикилганича таққа тўхтаб қолади. Ғазабла сиқилган ҳасса қовурғалари сингудай. Оқарган-кўкарган шоир лабларидан шу сўзлар қочади:

— Ҳимм... беор, каминадан барвақтроқ ёримга етиб бориш нияти борга ўхшайди-ку, сенда! Бор, йўлингдан қолма, дўсти нодон,— дея қўлидаги ҳассани отиб урган шоир изига қайтади. Изғирин совуқ. Ойдин кеча зарига безаниб ёғмиш момиқ, икки букчайган, одимлари тайғоқ шоирни беаёв савалар экан...

Латифа мағзини чақиш — сизга ҳавола, Ой қиз.

Энди бу ердаги гапларга келсак, кеча Вашингтонда бўлдим. Шаҳар менга ёқди: еру заминда юриш, шаҳар устидаги зангори осмонни кўриш, нисбатан соф ҳавода нафас олиш ҳам мумкин экан-ку. Президент Кеннеди дафн этилган қабристонга бориб, унинг мозори устида ўртамизда фикрий хаёлий диалогга ўхшаш нарса ўтса бўладими:

Мен.— Жаноби президент, қабринг устидаги кўкатда ўйнаётган шаббада нечук дараклар келтираётганини пайқаяпсанми?

Кеннеди.— Ўлган одам тирик жонлар, чалкаш дунё кирдикорига жавобгар бўлишдан озод эканини унутма.

Мен.— Ўлганми ва ё ўлдирилган? Янги жаҳон уруши йўлни тўсиш ниятида қиттак донолик кўрсатган эдингки, атрофингдагилар, доллар дунёси яратган жамият кезолари сени жувонмарг, ёш хотинингни бева, болаларингни етим айлаб, бетавфиқ кирдикорлари дарвозасини катта очиб юбордилар: яна уруш, яна қирғин, яна ота-оналар, халқлар боши янги уруш хатарин билан банд. Бунга нима дейсан, жаноби президент?

Кеннеди.— Хўб топиб айтдинг. Тўғри, мени «дўстларим» ўлдиришди. Кўкрагимга ажал ўқини қадаган Америка учун, Ватанни ҳам, халқ осойишталигини ҳам заъфарон чақага алмаштирганлар учун ҳушёр президент керак, албатта, бироқ, унинг расо ақли фақат ва фақат ашаддий зодагонлар хизматида бўлиши шарт экан. Йўқса, ким бўлмасин, меним тақдиримга ўхшаш тақдирдан қочиб қутулиши амримаҳол бу жамиятда, ҳа-а... Американинг келажаги, имони қайси кўчада? Қайси йўл билан бориши керак? Тириклигимда мени қийнаган муаммолар олами шу жавобсиз саволлардан иборат эканини биласанми?

Мен.— Сен деган жавобсиз саволлар, муаммолар олами мен учун аллақачонлар аён. Уйлашимча, пешона тери билан тирикчилик ўтказаётган америкаликлар учун

ҳам бир қадар аён. Мақсад ижроси ғайратда, виждон курашида эмасми?

Кеннеди.— Билмадим. Бу саволингни Оқ уйдагиларга бериб кўргин-а?

Мен.— Қайсар. Сени халқ яхши кўриб қолганди, ҳозир ҳам хотирангни ҳурмат-иззат қилишади. Аммо, сен халқингни севмаган экансан. Аксинча, Оқ уй адресини менга бермаган бўлардинг.

Жаноби президент, Америка бўйлаб эсаётган шамол қабринг устидаги кўк майсада ўйнамоқда. Кўкрагингни унинг баҳрига бериб боққин-а! Нималарни эшитар экансан ё сени ўлдирган жамиятинг каби ҳануз кўзинг кўр, қулоғинг карми?! Хайр, жаноби президент...

Адибажон, агар мендан эзмалик ўтган бўлса кечирарсиз. Аямларни бағрингизда тутинг, дуойи саломимни топширинг. Шу кунларда кўнглим нотинчроқ, изимни кузатувчилар ҳар қадамда... майли, аҳамият берманг. Қалби доимо сиз томон интилган йиғитингиз — *Элнур*.

Хоразм, Ургенч. 20. XI. 1965 йил

Элнурим, яшулли!

Кекса шоирнинг илҳом кайфияти жавҳарига ўралган саломингиз мени Хоразмдан топди. Ўзингизга аёнки, Хоразм тупроғи (дунё харитасида Америка йўқ бўлган даврлардан анча аввалроқ унинг шуҳрати жаҳонга машҳур эди), донадан-доно латифалар, гўзалдан-гўзал ҳақиқат хазинаси. Сиз келтирган шевага унчалик пайров бўлма-саям, бирини эслатиб ўтмоқчиман.

Оқсоч тарих Гулистон маконини билар экан. Адолат ва оқибат шаҳри, меҳнат ва гул бўйи билан кўнгли тоғ халойиқ кунлардан бирида Чингизхон қиличбозларининг ҳужумига учрапти. Ваҳшийлар шаҳар атрофидаги боғлар, экинзорлар кулини кўкка совурадилару, қалъани ололмайдилар: куну ойлар кечаверадию қамалдагилар

жасоратини синдириш қўлларидан келмайди. Ниҳоят, босқинчилардан ҳам даҳшатлироқ куч — очарчилик ўзининг хунук башарасини намойиш қилар, очлик илигини қуритган мудофийлар дармони ҳатто қилич-қалқонни кўтаришга ям етмас, қалъа кўчаларида шишиб ўлганлар сони кундан-кунга ошиб борар экан. Шунда шаҳар оқсоқоли ўз маслаҳатгўйлари ва саркардаларини тўплаб, яна қандай чора бор, деган саволни ўртага ташлапти. Маслаҳатга йиғилганлардан бири сўнгги тadbирни — устомон режани айтади. Гулистонликлар бисотларида қолган икки нафар ҳўкизга омбордаги бор-йўқ донни егизадилар-да, жониворларни шаҳар дарвозасидан чиқариб юборадилар.

Очарчилик қалъа ичидагина эмас, қамал қилганлар орасида ҳам ўз нағмасини кўрсата бошлаган: атроф қишлоқларни ялагандай қилишган, босқинчилар ҳам саросимада. Шаҳар дарвозасидан кўринган ҳўкизларни хиппа бўғиб хомталаш қилар эканлар, қоринлари буғдойга жиққа тўлалигини кўриб ҳайрон қоладилар: «Демак, қалъадагилар тўқ ҳали... Ҳайвонгаки берадиган буғдойлари борми? Енгиб бўпмиз...» хаёлида зудлик билан жўнаб қолиш тараддудига тушадилар.

Аммо қалъа оқсоқолининг яккаю ягона қизи Гулбека бу ишдан рози эмас, чунки у босқинчилар саркардасини — ёш, довюрак паҳлавонни севиб қолган. Уни кўрмоқчи, бирга бўлсам деган нияти бор экан. Туннинг қоронғи шарпасидан фойдаланиб, Гулбека босқинчилар саркардасига мактуб жўнатади: «Баҳодир йигит, сен шошма, «буғдой» масаласи найранг, устамонлик. Бир кун тоқат қилсанг — зафар сеники».

Босқинчилар туяларга ортилган асбоб-аслаҳаларини, чодир-чудирларини қайтадан ўрнатиб, қалъа қамалига зўр берадилар. Эртасига эса шаҳар таслим бўлади. Қалъага бостириб кирган аламзада ваҳшийлар бор тирик жонни қиличдан ўтказиб, шаҳарни ўт балосига мубтало қилдилар.

Бўғриққан, кўзлари эҳтирос ўти билан мастана Гулбека севги ва миннатдорлик умидида босқинчилар саркардасига тўғри бўлар экан, шу сўзларни эшитади: «Отасини, она-шаҳрини сотган аёл менга вафо қилармиди?! Бу манжалақини икки байтал думига боглаб, орқасидан айғир қўйилсин!.. Хизматларига ташаккур, бекам».

Латифа мағзини чақиш — сизга ҳавола, жон йигит.

Сирасини айтсам, дардсиз дармон бўлмаганидек, рашксиз севги, севгисиз рашк ҳам йўқ, азизим. Хуллас, севгингиз ҳам, рашкингиз ҳам ҳамиша бошимда дурра эканига инонсангиз — бас.

Адибангиздаям бир савол бор. Айни кунларда аҳён-аҳён бошим айланадиган, кўнглим, «Хоразмнинг ширар-шарбат неъматларинимас, шўртак нарсаларни тусайдиган одат чиқарди. Бу нимадан экан? Бир ўйлаб кўринг-а, Элнуржон ака?»

«Изимни кузатувчилар ҳар қадамда...» Бу нимаси? Юрагим орқамга тортиб кетди-я. Элнуржон ака, ўтинаман, қайтинг! Меҳнат ҳосили, нозу неъмат Аму сингари қалқиб оқаётган олтин Хоразм ҳам, муштипар ҳалолингиз ҳам сизни беҳад соғинишган. Тезроқ қайтарсиз деган умиддамиз, хайр-хўшингиз, кўзлари йўлингизда толган ёрингиз, интизорингиз — *Адиба*.

Нью-Йорк. 30. XI. 1965 йил

Ифтихорим, онагинам!

Салом... ассалом. Хоразмдан юборган мактубингиз булутни ҳайдаган шамол, тунни қочирган тонг савобини бажарса бўладими. Ақлу назокатни, сабру қарорни сиздан ўрганмоқ керак. Раҳмат, минг қатла ташаккур, онагинам.

Чамамда, пайқагандирсиз? Умримда биринчи бор «онагинам» деб атадим. «Кўнглим айнишлар» фарзанд дийдоридан дарак, азизим. Ўзингизни асранг, тортаётган

азиятларингиз учун мени кечиринг. Оқибати хурсандчилик билан тугашига умид ва қаноат тилайман, нодирам.

Инсон қадри ер билан яксон қилинган, бутунасича «сарик чақа — доллар» манфаатига қул каби сотилган дунё марказида, оқпадарлик, безорилик, виждон ва тан фоҳишабозлиги, ёшлик ва авлод жувонмарглиги одатий манзара бўлиб қолган муҳитда, озодлик деганда зодагонлар эркини, бахт деганда босқинчиликни; халқ деганда бир сиқим пулдорлар нафсини назарда тутган одамнамо башаралар орасида юрган чоғингда янги меҳмон — тўнғич фарзанд дарагини эшитиш... — бошим осмонга етди, дунёга сиғмай кетдим.

Қолганларини учрашганимда айтарман. Сафар азоби тугади, онагинам. Бажарган ишларимиз якуни Москвада бўлади. Азонлаб йўлга чиқамиз. Кўришгунимизча хайр, хайр, қаламқошим. Сиз ва волидаи муҳтарамамизга сиҳат-саломатлик тилаб, учрашув ноёб дақиқаларини камоли бетоқатлик билан кутиб қолувчи — *Элнур*.

* * *

Тамом... ёзишмалар тугади. Ташқарида эса аллақачонлар ёмғир тинган, кўм-кўк осмон: юзлари ёмғирда ювилган табиат қуёш нурига чўмилиб, ором-ором нафас олмоқда. Сайроқилар, зибилдоқилар сайили айни авжида. Менинг хаёлим бўлса икки оламини — оқ билан қорани ажрим этувчи мана бу хатлар оламидан — яхлит навқирон дил ёзишмаларидан ўзга нарсани истамайди, сира...

Нью-Йорк — Тошкент. 1965—1966 йиллар.

НАЗОКАТ

Кўп тўқим, кўп нозик табиат одамларни кўрдим. Буниси ўзгача: мулойимликдаям, тихирликдаям бошқалардан ажралиб туради. Белорус ўрмонлари келини — оқ қайин селини эмиб етилгани учунми, ёки... хуллас, оти — Станислав, ошна-оғайнилари эса, негадир, уни Стас деб аташни одат қилишган. Бўйдор, оқ мағиз, камгап бу одам ёши қирқлар нари-берисидамикан: ҳай-ҳа-й-й, ишига нима етсин — қўли гул бинокор.

Асли дўстлигимиз урушдан бошланувди. Минскни озод қилиш жанглари кезида — 1944 йилнинг 3 июлида учрашиб қолгандик, ниҳолдай йигитча эди. Шу-шу то Берлинга қадар ёнимда юрди. Толенмиз баландлигидан ўлимнинг хунук турқини тескари қилиб, у Минскка, мен Тошкентга қайтганимиздан кейин ҳам хат-хабаримиз узилмади. Жанг майдонида тутилган ака-укалик, садафаси кетай, ўзи бир олам.

Стасни Тошкентга чақирдим. Бир-икки марта қорасини кўрсатди. Аммо-лекин қисталанг жўнаб қоларди. Бир куни, якшанба бўлсами, эрта кўклам хушёқар шабадасига кўкрагимни бериб ўтиргандим, жилмайиб кириб келди. «Ҳа, хувори?» десам: «Соғиндим. Хат-пат қилмасдан келавердим», жавобини қилди. Кулишдик. Меҳмоним бўлди. Оқ қайин селидан келтирган экан, маза қилиб ичдик.

Чамамда бу гал кўпроқ туриб қолди. Уйга кеч қайтадиган одат чиқарди: баъзан шод, баъзан дилгир. Ётоғида «Анна Павловна», «Галина Уланова», рақс-балет китоблари, қоши қалам, сочи тарам раққоса суратлари... Ҳайрон бўлдим.

Шу кунлари қуриб кетгур зилзила қозони қайнаб қолсами. Шаҳри азим бир зумда остин-устун, ҳаммаёқ

вайрон. Ичимдан қиринди ўтди. Беш-олти кун тунниям ишхонада кечирдим. Оқшомлардан бирида уйга қайтиб, хотинимдан Стасни сўрасам: «Қайдам. Уша азонда кетганча дараклари йўқ», дейди. Тавба...

Тун оғушида Стас қораси кўринди. Авзойи чатоқ: озган, кўзлари ўйиқ, майиздай қорайиб кетипти. Саломалик мулозиматидан сўнг индамасдан ётоғига йўл солди. Эр-хотин қараб қолавердик. «Юраги тоза-да, бошимизга ёғилган офат роса эзипти», хаёли кўнглимдан кечди.

Нонушта пайтида аста разм солсам, ҳаво ранг кўзлари тамом сўник, уҳ деса — ўпкаси кўринади.

— Стас, тинчликми ўзи?

— Тинчлик... тўрт мучалим соғ,— жавоб қилди дастурхон четини бука.

— Бирон жойи узлиб тушган одамдай кўринасан?

— Уста ака,— ялт кўзимга қаради Стас,— урушда ишга яровдимми?

— Э, хувори, яраганда қандоғ. Нима эди?

— Белоруссияга қайтмайман. Маъқул кўрсангиз, сизга шогирд тушсам?

— Ҳм... Стас, бу ақлни яхши ўйлабсан. Тошкентга лак-лак бинокор зарур шу чоқда. Аммо-лекин қисир бутликни қўй — устаси парангсан, биламан. Мусобақадош бўлсанг, бурнингни ишқағудай ишлатардим. Нима дединг?

— Қўлни беринг, Уста ака.

Жомакорни иккита қила бинокорликнинг қоқ белидан чунон олдикки, қиё боқиш ҳаминқадар. Мана, уйсиз-жойсиз қолишган 400 минг чамаси шаҳарликлар ҳам янги даргоҳ роҳатини кўришмоқда. Пойтахтимиз шинам, қаддини кўтариш шукуҳи кундан-кун баланд. Зилзилага — чикора.

Индамас, ишнинг қўлами ва сифатига келганда ўлғудай қайсар Стасимиз ғайрати ҳамманикидан ортиқ, одамлар тилидан тушмайди. Унинг чапдастлик «сири»га калит топишолмасдан мухбирларимизам ҳалак. Бир:

«Э-э гижбакабанг қивор-эй, шоввоз, санъаткорданам қийвординг-ку», деганимча теримга сигмай кетаман, бир сўниқ қовоқларига қараб, хафақон бўламан. Халқ иззатидаю чеҳраси кулмайди-да, шом ҳамиша. Уша дамлардан бери ўзига келмайди. Қалб «парма»сини тополмай доғман, зардам қайнайди.

Хирмони чошгоҳ яхши куз келди. Баҳри очилар ўйида далага таклиф қилувдим, Стас кўна қолди. Бир косадан якшанба қаймогининг чангини чиқара, Дўрмонни кўзлаб йўл олдик. Боғлар тикқачадай, шира-шарбат оқмоқда. Заршунос манзара сархил жилоланиб киши кўзини қамаштиради, қулфи-дилни очади.

Хотинимдан айланай, масаллиғини бопта тутиб берган экан, Қорасув бўйида ўзи йўрғалайдиган паловхон тўрани муҳайё қилдим. Қиттай-қиттайдан кейин ошни поққос тушириб, қаҳрабо чойни майдалаб ўтирган эдик, Стас гапга кириб қолди. Чеҳраям жилла ёришгандай.

— Уста ака, анови дарахт отини, оловранг либосдаги, биларсиз?

— Буними? Гул дарахт дейдилар буни. Эрта баҳорда жигардай гуллайди, чиройи жуда антиқа.

— Беловеж пушчасида бўлгансиз-а?

— Насиб қилганди. Беқиёс манзил.

— Бу дарахт ўша ердаги қарагайзорлар орасидаям аҳён-аҳён учраб қолади.

— Юртингни соғинибсан, хувори.

— Юртини соғинмаган одам — одамми, Уста ака. Лекин бу дарахт чиройи бошқа бир инсонни эсимга солди.

— Кимни?

— Гулнозни...

— Гулноз?! Сирингни сувга айтавермай, агар дўст бўлсанг, менга оч, хувори, енгил тортасан.

— Сир эмас, Уста ака, ҳаётим жавҳари... Тарихи катта.

— Ана холос, инчинун, катта тарих бўлса эшитайлик-да, гапир?

— Бошқа кимим ҳам бор, Уста ака, майлиз — гапирай.— Стас яхшилаб ўрнашиб олди ва хаёлчан давом этди сўзида.— Сизга йўлиққанымча партизанлар орасида юрдим. Урушнинг дастлабки зарбалари остидаёқ отонасидан етим қолган ўсмир қўлидан нимаям келарди-ю, аммо, ҳарна, отим партизан эди. Отрядимиз Минск ёқасидаги ўрмонзорда ҳаракат қилар, мен эса махфий обком секретари Фиролович ертўласида яшардим. Ёнимиздаги иккинчи ертўлада доктор — бир ўзбек аёли митти қизчаси билан туришарди. Улар Минскда меҳмон бўлишган, немисларнинг селдай ҳужуми оқибатида партизанлар даврасига келиб қўшилишган экан.

Бир куни қирғин жанг бўлди. Чекинишдан ўзга чора йўқ эди шекилли, ярадорларни деҳқонлар кулбасига яшириб, жўнавордик. Ҳалиги аёл доктор ярадорлар ёнида қолди. Қизалоғини ҳам бермапти.

Орадан бирон ҳафта ўтди. Фиролович топшириғи билан ўша қишлоққа — ярадорлар ҳолидан дарак олиш учун отландим. Ғира-ширада ялангликка чиқиб қарасам, атроф теп-текис, қишлоқ ўрнида бир ҳовуч кул. Дод деворишимга сал қолди... Шамол қандайдир гўдакнинг чинқироқ ноласини етказди. Қулоқларимга инонгим келмайди. Нима бўлса бу? Бола овозими ё қулоғим шанғиллаяптими? Тушунмайман.

Босқинчи хунасалар ҳийласи эсимга келиб қолди, ҳа, бу пистирмадир деб ўйладиму изимга қайтмоқчи бўлдим. Бу тобда бола йиғиси... Юрагим тарс ёрилаёзди. Э, бўлганича-бўлар, дея нола томон эмаклай кетдим.

Ярадорларни чапарастасига отишипти. Бош мажақ, мурда онасини таталаб чириллаган қизалоқдан бошқа тирик жон кўринмайди. Тура болани даст кўтарганимни биламан, «Хальт!» деб қолди-ку. Ур-а қочдим. Ўқ узишди. Орқамдан кўппакларини солишди. Бола чинқиритишни қўймайди денг. Зўрга ўрмонзорга етиб олдим-да, қизалоқ оғзига рўмолчамни тика қуён бўлдим. Денгиздаги балиқмиз ўрмонда, тутиб бўпти бизни.

«Аттанг, яхши ўзбек аёли эди,— Фиролович кўп афсус қилди.— Сақлолмадик. Бу жажжи қизча бизга ундан ёдгор. Катта ердан самолёт келса жўнатармиз. Унгача ўзинг боқасан. Оти — Гулноз...» Умримда бола боққан одам эмасман. Яна денг партизанлар калака қилишади: «Онаси, сут келяптими?.. Ёки эчки-печки топайликми-а?», «Ўзиям кетворган онахон чиқди-да!» сингари ҳазилчалиш қочирмалар чаккамга тегди.

Гулноз ёмон учинган экан, оғриб қолди. Иситмаси ланг. Алаҳлаб онасини чақиргани-чақирган. Нима қилишимни билмайман. Бахтимдан ўргилай, тузалди бир куни. Аста-секин бола шўхликлариниям чиқарди. Дўмбиллаб орқамдан югуришини қўймайди. Шалоладай учқур, қорамунчоқ кўзларида юлдузча ўйнайди, кўлдаги оққушлар сайрини, ўрмонзордаги паррандалар парвозини соатлаб томоша қилсаям чарчашни билмайди денг. Бир нафас уни кўрмасам — туролмайман. Самолёт ҳам қўнди. Бўйнимдан маҳкам қучоқлаб, худди катталардай. «Стас, унутманг мени» деганича жўнади-кетди Гулноз. Кўзимга ёш келди расмана.

Долзарб жанглар саросимасида унутгандай бўлдим. Кейин, 1944 йили сиз билан учрашдик, Уста ака.

— Балли, хувори, қаттол уруш бошимизга нималар ёғдирмади. Яктан, ялакат дил бўлганимиздан ғолиб чиқдик. Эндисига бизни букадиган куч йўқ оламда, укам. Хўш, давомидан ке, қулоғим сенда?

— Уста ака, киши тақдирида қизиқ кароматлар жила кўрсатар экан,— яна сўз бошлади Стас.— Сиз қадрдонимни кўриш учун Тошкентга келганимда театрга тушувдим. Балет асарининг дастлабки саҳнаси менга ёқинқирамади унча. Гўштдор, кепчик раққосалар жонҳалак сакрашар, санъат мисқолидан асар ҳам йўқ. Эсиз вақт, кетсаммикан хаёлида ўтирган эдим, чўгдай бир кимса саҳнага отилиб чиқса бўладими: ҳаракатларида шалола қаноти, нафосат сайқали, қуёш жилоси. Тараш қаддиқоматини, суқсур бўйинга усталик билан ўрнатилган бе-

жирим бошини, хумор қарашларини айтмайсизми. Оёқ-ларичи, ҳаётимда ёғочоёқлардан кўп зерикканман, оёқ-ларичи оҳуникидай. Ҳушсиз саҳнагайм, лоқайд томошабин-ларгайм жон кирди-қўйди, санъат сеҳри барчани «зир» титратса-я...

Қим экан бу ўйида «Программага» кўз ташласам, «...ролининг ижрочиси — Гулноз». Юрагим «шув-в» этиб кетди, бошим ғовлаган: «Ушамикан?». «Йўғ-эй, бошқа-дир, баъзида одам одамга ажаб ўхшаш кетади... Унда Гулнозлиги-чи? Бунга нима дейсан?..»

Асар тугади. Хаёл гирдобида жунжикиб театрдан чиқдим. Шу кундан салт бошим — тинч қулоғимдан аж-радим денг. На ерга сизаман, на осмонга.

— Оббо, хувори, ётоқдаги... ҳалиги суратлардаги раққоса ўшамиди? Офатижон-ку.

— Спектаклини пойлаб, билетни театрнинг биринчи қаторига тўғриладим. Бу сафар унисидан ҳам ўтказвор-ди. Ёнади-я — ёнади. Санъат қудратининг жозибасидан шу-шу дамгача маҳрум эканман. Асар тугагач йўлига кўндаланг бўлувдим, «Стас!» деганича қучоғимга отилса борми. Ўзимни йўқотаёздим. Уша — Гулноз. Хотиридан чиқазмапти қизи тушмагур.

— Ё кароматнингдан, муни қара-я, — деб юбордим кўз-ларим ола-кула.

— Нимасини айтасиз, Уста ака... Гангир-гунгур суҳ-батда уйига етиб қолибмиз. Бошимдан кечирганларим, унинг ҳаёти ипга тизилди, сўнгра денг мен билан бирга Белоруссияга борадиган бўлиб қолди. Онаизор қабрини зиёрат қилди, қизалоқлигида кезган ўрмонзорни кўриб қайтди. Тошкентга иккинчи бор келишимда кўришолма-дик. Тўсатдан Ҳиндистон томон жўнашга тўғри келипти.

Белоруссияга қайтиб кўп ўйладим. Гулнозсиз ҳаёт мен учун дайди шамолга ташланган умрдай гап экани-га имон келтирганимча олтмиш олтининг апрелида яна Тошкентга қараб йўл солдим. Ширин учрашув бўлди. Кўк-лам нафаси Гулноз юз-кўзларида ўйнар, бир ҳуснига —

минг чирой қўшар, хаёлчан шўхлигини, ҳазилнамо иффа-тини ошириб-тоширгандай. Айниқса шу паллада ўз санъати ҳақида гапиришни, сербардош умидларига қанот боғлашни яхши кўрарди у.

25 апрелда туғилган кунини ўтказдик. Дугоналари, ёр-биродарлари йиғилишиб ерни кўкка кўтаришди. Сўнг иккимиз хаёл суришдик, режалар туздик. Вақт аллақанча бўлганидан мен чор-ночор қўзгалдим. Мулойим табассум қочириб, «эртагача хайр», дея кузатиб қолди.

Қайтсам уйқу оромида экансизлар. Оёқ учида ётоғимга кирдим. Қани энди кўз юмилса. Бир маҳал осмоннинг бир этаги «ярқ» этиб ёришди-да, ер остидан гулгула кўтарилди. Хонадаги асбоб-анжомлар ўйинга тушар, нимадир «қарс» синди. Сачраб оёққа боссам, ер тарозининг икки палласидай лопиллайди. Сизларни омон кўрдиму Гулноз уйи томон чопа кетдим. Шаҳар «қий-чув», «Зилзила! Зилзила!» деган ҳайқириқлар, харобалар сон-саноғи йўқ. Туртина-сурина етиб борсам Гулноз хонаси қоп-қоронғи. Эшик қоқдим, қўнғироқ бердим — садо чиқмайди. Эшикни ёриб кира чироқни ёқдим: Гулноз ўрнида, ёстиқ лола-қон, қимир этмайди. Хона бурчагидан кўчган ғишт парчалари уй билан битта... Ўзимни устига ташлабману ҳушдан кетибман.

Зилзиланинг қайта гулғуласидан ҳушёр тортдим. Гулноз қўли етган девордаги тирноқ чизиқларига кўзим тушди: «Стас... унутм...»

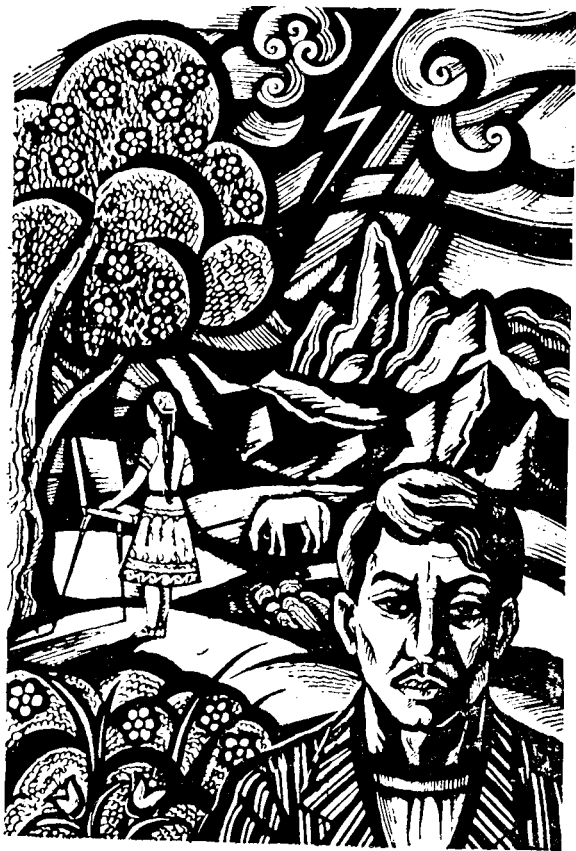
...Гулнозимни кўмдик. Беш кун чамаси қабридан жи-лолмадим. Буёғи сизга аён, Уста ака...

«Ҳим-м...» деганимча тилимни тишлаб қолдим. Стас кўзларида жиққа ёш, қорайган тараша вужуди безгак тутган одам қиёфасида. Дўстим дарди ва забардаст меҳнатининг «сири» — Гулноз севгисига мос шаҳар яратиш экан. Инсон қалбининг қўрига, мундай назокатга минг бор жонингни тиксанг ҳам камлик қилади.

Тошкент.
7. X. 1967

ҚИССАЛАР

КАМАЛАК

Шингил қисса

Саратон. Кун ёнди. Азим шаҳар аҳли сабрсизлик билан оқшомга кўз тиккан. Зораки, Зарафшондан эсгуси сап-салқини шабада Самарқанд хиёбонларида ўйнаса, жазирама хонадонларга кириб келса, кексалар уйқуси, чақалар ороми тиниқ бўлса... Қароматини қаранг-а? Орзу ушалмади: оқшом ҳам дим, тун — қиздирилган хумдон, чўнқир қора осмон пинакда.

Янтоққа ағанагандай ўрида мижговланган Профессор гўштдор гавдасини гоҳ бир ёққа ташлар, гоҳ иккинчи ёнига ағдарилар; сочиқ ҳўллаб пешонасига босса ҳам, нам чойшаб ёпинса ҳам бўлмади. Диққинафас тун кўзларига мижжа қўндирмас, кўнгли беҳузур, аъзойи бадани зирқирар.

Саратонда тун совур, сунбулада сув совур ҳикмати ҳам жонз чиқмади. Бу етмаганидек, аллақачонлар кечган бир воқеа қуйқуми, янгилашган яра каби, дилнинг бир бурчагини чимдиб турар, Профессор тоби-тоқатини қайта-қайта кир айлар эди:

«Э нодон одам, аспирантинг бўлган қиз нарса билан бир ёстиққа бош қўйиб-ку, бир маротаба даврага тушган экансан... Эллик ёшингда-я, вой... Фараз қилайлик, гўдакка соқол чиқиши мумкинدير. Оила, фарзанд... — фараз қилайлик — орзунинг эрта-кечи бўлмасин: ихлос — холос. Хўш, пироварди-чи? Нима номаъқулчилик тузини ялаб шўр тумшуқларини ичкилик заққумига тираб оладилар? Хўш, доцентдай баччағарнинг кўча-кўйда сармаст юриши, ҳатто партбилетини йўқотишгача етиб

боришиям орзу-ҳавасга кирадими?! Яна бўзрайганига куясан... Қизғиш шокосаси лўқ...

Тўхта! Фараз қилайлик, дайди орзу-ҳавас орқасида эмас, бирон бедаво дард балосига дош беролмасдан шу шевага тушган бўлса-я, вой?! Ҳой, Профессор, хўп фикр қилгин-а, яна журъатинг ниҳояси хато бўлмасин?.. Ленинграддан қайтганинга-ку атиги бир-бир ярим йил тўлди: янги институт, ноошно одамлар... Хато эмасдир! Партиядан ўчирилишини, кафедрадан ҳайдалишини талаб қилмасдан ўзга иложим йўқ эди ўшанда. Ҳаётини, имонини сабил қилган...»

Шу зайлда, саратон тунининг раҳмсиз азобида аллафурсат кечади. Хонадонда чала уйқуга толган одамнинг шакароб хурраги эшитилади ниҳоят. Эшитиладую бутун уйни бошига кўтарган телефон шанғи жириингги кўланкасида эриб кетади. Қулоқлари батанг келган Профессор бу «жириинг»ни тушга йўйиб ҳам қутулмайди, будильник — соатни парқу остига кўмиб ҳам ундан тинчмайди. Қимдир қайсар ўжарлик билан ўзига чақирар.

Телефон овози эканига бора-бора қаноат ҳосил этган Профессор «нафаси ўчар» илинжида яна бир палла ўрнидан қўзғалмай кўрди. Бўлмади:

— Оббо-о... Ужар-ей,— дерди, трубкани олишга мажбур қилинган Профессор кўзларини ишқалаб, панг овозда,— ҳа... ким, ким бу, ярим кечани бошига кўтарган?.. Нима-нима?! Ҳой дейман, намуначча, димоғи шамоллаган отар беданадай бидиллайсиз... А-а! Нима-нима?! Уридан турди? Ҳуши ўзида, дейсизми? Барно-я! Офарин!.. Таҳсин... Мана йўлга чиқдим. Эҳтиёт қилинглар, бўтам! Мен зудлик билан...

Профессор апил-тапил кийиниб йўлга тушади: дим ҳаво осмонида бепарво кезмиш хира ўроқ ҳам, ўнқир-чўнқир йўл азоби ҳам, икки кураги ўртасида ўрмалагувчи тер дўланалари ҳам — барчаси писанд эмас унга, одми — йигитча.

Барно Қаримова, ўттиз ёшларга ҳали бормаган жу-

вон, бундан бир йиллар муқаддам Рухий касалликлар клиникасига келтирилганида аҳволи мушкул эди. Агарки, кўпчилик беморлар сингари оғзидан боди кириб, шоди чиқса, қаршисига тўғри келган одамга сапчиса — Барно тақдири Профессорни ошиқча ташвишга солмаган бўларди. Чунки ундайлар дардига даво излаш жўнроқ. Барно Қаримова эса ўзгача бемор: мусичагаям озор бермас, бодом қовоғи остидаги тимқора шахло кўзларини ердан олмас, ийманиб-ҳимраниб теккина ўлтиришини қўймас; дафтарини очишга тоқати йўқ. Бунинг устига беморлик тарихига оид маълумотлар ҳам батафсил эмас: ўқиган, эрга теккан, фарзанд кўрган — вассалом.

Профессор ҳаяжонининг яна бир сири бор. Барнони даволашда оҳори тўкилмаган, қалтисроқ эксперимент — 20 кун очлик ва 20 кун парҳез усули ишга солинган. Мутахассислар доирасида жиддийгина мунозара кетмоқда. «Саватни сувдан қачон кўтарармишлар?» қочиригини қилғувчилар ҳам йўқ эмас кўринади.

«Туйнукдан мўралагандан кўра, — андек асабийлашган қиёфада илдам бормиш Профессор хаёлидан шулар кечар эди, — эшикдан киришаверса бўлмайдими? Ҳайронсан... Бу Содиқ Қаримов фожиаси... А вай? Содиқ Қаримов — Барно Қаримова!.. Ундаймасдир. Тасодиф... бу ўхшашлик тасодиф, албатта. Ҳар ҳолда клиникадагилар билишардиёв...»

Бу кечинмалар бошидан лоқайдлик совуқ сувини қуйган Профессор палатага кириб келади:

— Рухсатми?.. Ассалом, Барнонисо!

Қараса: ланг очиқ дераза ёнида хомушгина ўлтирган Барно худди қуюқ булут орасидан чиққан кумуш ой, шахло кўзларида телбалик шевасининг тикани кўринмас, усти боши саришта. Хонаси эса нечукдир майин атир бўйи билан тўлғоқ.

— Миннатдорчилигимни қандоғ... — дейдию кўнгли тўлиб кетганича сўзини давом эттиролмайдиган Барно.

— У нимаси? Миннат-ҳиммат деган андиша киши

зиммасидаги бурч қаршисида бамисоли тўзон, онагинам.

— Минг қатла раҳмат, Профессор.

— Фараз қилайлик, камина учун, мана шу шифохо-на мутасаддиси учун сизнинг ўйнаб-кулиб юрувингиздан ортиқ миннатдорчилик бўлмаслигига ишонасизми?

— Одам қадрининг шинавандасидан ўргилсанг ар-зийди... Умрингиз чинор бўлсин, Профессор.

— Фараз қилайлик, Барнониси, онагинам, бир ўтин-чим бор... эзмаликка йўймасангиз? Сўғрай, кейин фурса-там ҳалигидай бевақтроқмикан?

— Айтинг, Профессор?

— Офарин!.. Онагинам, сиз жамилага аёндирки, олимлик кўчасига кирган киши, нина билан қудуқ қа-зувчи демакдир,— ҳамсуҳбати мақсаднинг калитини ҳали тополмаган Барно, қалдирғоч қанот ҳилолни чимир-ганича, «тушунмадим?» назарида Профессорга қараб-қараб қўяр, унинг дўрда лабларидан қочган сўзлар маъзини тезроқ англашга интилар эди.— Шу бонсида, агар-чандики, малол келмаса албатта, ҳаётингизга донр баъ-зи тарихларни билсам, онагинам?)

«Нега керак эди?» дегандай ялт ёнган кўзларида қалб дарди, эзгу сир сояси, уятиш ва пушаймон ҳавоси чат-наган Барно:

— Профессор, мушкул жойидан ушладингиз-ку,— деб юборганини ўзиям сезмай қолади.

— Афв этасиз.— Барнонинг айни вазияти, Профессор назарида, қаттиқ совуқда тарам-тарам чатнаган ойна-нинг ўзгинаси эди,— чунон, саволимдан кўнглингизга озор етадигон бўлса, сўзламаслигингиз мумкин. Ками-нангиз, азбаройи илм, тирик жон манфаати юзасидан?..

— Майлиз, айтай... зора кўнглим бўшаса,— Барно-нинг момиқ қўллари ҳайдар зулфида экан, нигоҳи узоқ кўчаларга кириб кетган, овози сирли хаёл гирдобиди чир айлангандек туюларди.— Дафтарим узундан-узун... Ота меҳрига қонмай, гўдаклигимдаёқ етим қолдим. Қабрла-ри Халхин-Гол кўлининг қия қирғоғида. Бечора онам —

тўқимачилик комбинатининг қўли қадоқ ишчиси — биттаю битта қизини, ёдгорасини ергаям, кўккаям ишонмас, яримта кўнглимни ўкситмаслик йўлида бевақт оқарган сочлари супурги, чайир қўллари косов эди.

Медицинститутни тамомлар эканман, устозларим кўярда-қўймай аспирантурада олиб қолдилар. Узингизга маълумки, 24 яшар қиз боланинг, нечоғлик истеълоди бўлса-да, аспирантка помига етишувни — бу, албатта, осон гап, жўн мартаба эмас: онам иккимиз теримизга сизмас эдик. «Бу кўҳна дунёда аёл зотидан-ку пайгамбар чиқмапти, келиб-келиб энди табобат мумтози Ибн Сино чиқиб қолса нима дейсан, оппоғим!»— дейишларини, тантиқланишларини қўймасдилар волидагинам... Фақат, гоҳ-гоҳда сочларимни силаб-сийпалаб кўзларимга узоқ тикилиб қолардилар, мендан ўз орзу-ҳавасларига жавоб кутгайдек. Баъзида эса «Барноғим, 16 ёшимда куёвга беришганини айтувдим шекилли?.. Бу замон қизлари ўқишдан ўзга юмушни ўйланмайди-я...» тарзидаги шамалар ҳам бўлиб турарди.

Қизларининг боши эса клиникаю лабораториядан чиқмас, кандидатлик минимумларини топшириш билан банд, раҳбарим Содиқ Қаримович...

— Қим?!— пешонасидан совуқ тер чиқиб кетган Профессор ташвишда,— Содиқ... Қаримович?

— Ҳа, доцент Содиқ Қаримов илмий раҳбарим эдилар,— дея давом этади Барно Профессор ҳолатини сезмаган кишидай.— Қунларнинг бирида доцент бошига оғир мусибат тушди: хотинлари вафот этдилар. Одобрини сақлаб, дафн маросимида ҳам, кўнгил сўраб келган таниш-билишларини кутишда ҳам у кишининг уйларида бўлдим. Бўлди му қайтиб чиқолмадим. Бир йил ўтар-ўтмас тўрт-беш яқинларимизни йиғиб, сиримизни ошкор қилдик. Утинсиз тутаган онам: «Шўр пешонам, қиз боқмаган эканман, 50 ёшлик бевага лойиқ бева асраган эканман...» дея мендан юз ўгирдилар, янтоқдай ёниб дунёдан ўтдилар.

Яна шогирдини, ёш нарсани йўлидан чиқазиб хотин қилди, дашноми остида эримни мажлисга солишди, жазолашди; мени эса аспирантурадан ҳайдадилар: Барно деган бетийиқ аёлга эр эмас, молу дунё ҳавас эмиш...

Начора. Чидашдан ўзга иложни эп билмадик. Фақат, бир қилиғ кўшилди — у киши ичишни одат қилдилар. Шу орада ою куним яқинлашиб, Тоҳир-Зухралар дунёга келишди. Иккимизниям овунчоғимиз, эзгу умидларимиз шулар. Мен — она, у киши — ота. Беқадрлик таъна тошлари унутилиб, тирикчилигимиз бир қадар изга тушгандай эди. Содиқ Қаримович монографияларига янги-янги саҳифалар кўшила бошлади. Мен-да ишга киришни ўйлардим.

Содиқ Қаримович янги аспирантларини мақтаганлари сари, Тўлқинжон ундай, Тўлқинжон бундай, шу кетиши бўлса беш-олти йилдаёқ академик бўлиши — икки карра иккидек нақд, йигит эмас, қилич-а... қилич... бир ҳунари ичида, деганлари сари вужудимда ўт ёнарди. Ахир, у киши бир вақтлар мен тўғримдаям қанча-қанча кўпирардилар. Нега энди жимлар? Ёки бор истеъдодим эрга тегиш билан сувга уриб кетдимиз?.. Дилимни кир қилган бу маънос ўйлар болаларимни — жуссаси пишиқ, хушсавлат Тоҳиржон билан сув ўтидек нозик, хушсурат Зухрагинамни кўрсам-ла шамол тирқиратган булут каби тарқалар: соғлигимда суянчим, дард еганда ҳамдардим шу кўзичоқларим... дердим ўзимга тасалли бериб.

— Профессор, зерикмадингизми, балки...

— Утинаман... сўрайман, — дерди бор вужуди диққатга чўмган Профессор, — малол келмаса, давом этинг, хаёлингиз ҳалқаси узилмасин, онагинам.

— Майлиз... Баҳор эди. Якшанбалик нонуштасидан сўнг, болаларим билан истироҳат боғига боришга қасд қилдик. Оталариниям қисташган эди, у киши «Ишим бор. Тўлқин келиши керак» баҳонасида қутулдилар. Ҳамиша шу; душанбадаям, якшанбадаям иш, фақат иш; болала-

рим шўхлиги ёқинқирамайди, хотинлари кўнглига қараш эса аллақачонлар одатдан ташқари гап бўлиб қолган.

Тоҳиржон билан Зухрагинамни ювдим-тарадим, ўзимни-да жиним қўзиб, қизлик давримдаги либосу безакларимни ишга солдим. «Бугун келинчак ҳавас экан-да» деганларига ҳам кўнглим оғринмади.

Эндигина уйимиздан чиқмоқчи эдикки, кўнғироқ жиннинглади. Эшикни очдим. Юлдузи менга нечукдир ошна, қадди-басти тараш, юз-кўзларига илиқ табассум кўнган бир йигит қаршимда турарди:

— Узр. Адашмадиммикан?.. Содиқ Қаримович манзиллари?

— Марҳамат. Домла кутмоқдалар.

— Ташаккур. Бу дўндиқчалар болаларими?.. Танишайлик: отим — Тўлқин...

Юрагим «шув» этдию орқамга тортиб кетди. Шўрми! Наҳотки, бу лочин келбат йигит ўша, бешинчими-олтинчими синфда, аниги хотирамдан кўтарилган, жамалакларимни юлиб-юлқилайвериб жонимдан безор қилган тирмизак, еру кўкка сиғмас Тўлқинча бўлса?.. Икки юзидаги чуқурча ҳусн тузар бўпти-ку. Ё одам одамга ўхшайдими?..

Шу хаёлотда уйимиздан нечук чиққанганимни-да, истироҳат боғида кечган вақтни-да билмадим, кўнглимга қилча нарса сиғмай қолди. Уйлайсизки, дилим гала-гала каптарлар сайилгоҳию кимнингдир шафқатсиз ҳаракати уни беаёв тўзғитмоқда. Ишқилиб уйга қайтмасам. Ҳалиги билан яна учрашувга ҳоли тоқатим йўқ.

Кун тиг тортиб, болаларим югуришдан чарчашди. Уйимиз томон йўл олар эканмиз, «талайгина фурсат ўтди-ку, кетгандир» қаноати бир оз тасалли берарди нотинч вужудимга. Эшикни очган Содиқ Қаримович болалари кўнглини сўрашням унутиб, кабинетларига кириб кетдилар. Қулоқ солсам, гангир-гунгур суҳбат авжида. Тўлқиннинг дўриллаган овози... Энди бўлса: «Яхшиям кетмапти. Яна бир кўрар эканман...» зикри вужудимни оташ-

дек қиздирар, муз сингари совутарди. Тандир ҳам исси-
гида олади, деганларича, бу йигитнинг юлдузи мен бе-
чорани неча кўйларга солар, истакларим тескарисини
ҳақиқат айлар, боринги, ўзимни-ўзим танитай қолдим.

Тезгина болаларимни тинчлаганимдан сўнг, дастур-
хон ясаб, уларни таомхонага таклиф қилишга мажбур
эдим.

Доира стол атрофида гир айланиб ўлтиришдик. Ов-
қат орасида Содиқ Каримович ер остидан назар ташлаб
қўяр: «Шаштинг пастроқ, мазанг йўқми?» саволини бер-
гандай имо-ишора қилардилар. Мен эса ўзимни тушун-
масликка, тундликка солардим.

— Кетган келар, кетмонланган келмас, Содиқ Кари-
мович,— дерди Тўлқин. Чоғи кабинетда бошланган суҳ-
бат давом этмоқда.— Шўрхокидан шувоқ ўт ҳам ўсмаган
нокасларга қарши жангдан омон чиқишимга, сизларга
ростини айтсам, сира ишонмагандим.

— Иним Тўлқинжон, пешонангиз фаранг сартарош-
нинг қайроғидек текис ясалган экан.

— Қайдам, Содиқ Каримович.

«Тавба,— дердим ичимда.— Йигит юлдузиям шу қа-
дар иссиқ бўлар эканми? Фикр, юз-кўзидан фикр ёғи-
лар. Икки энлик қошлари ўртасидаги тугун ғайир, сер-
бардош табиатидан нишона бўлса керак». «Инонмаган-
дим» деганида чеҳрасига енгил табассум қони таралиб,
кўзларидаги алланечук, менга кўпдан буён таниш шўх
шева юз чуқурчаларига кўчганида, бўғиним бўшаб, қў-
лимдаги пичоқ пастга тушса бўладими.

— Ҳарбий госпитал врачлари,— давом этарди пичоқ-
ни кўтара менга қараб-қараб қўйган меҳмон,— ажални
енгиб, борлиғини бомба зирапчалари ғалвир айлаган
шогирдингизни оёққа қўйдилар. Шунда, дунёга янгитдан
туғилган аскар бола қолган умрини, агар ҳолу қудрати
етса, тиббиёт йўлига ниҳом этувга аҳд қилди. Мана бугун,
йигит аҳдимнинг ўтирик чиқмаслиги сизнинг қўлингизда,
устоз.

Сўзлари тугар-тугамас боши таъзимга келди. Кўзларим қуюқ, тўлқинсимон сочларида экан, мавлоно Жомий айтганлари ғизиллаганича фикримдан ўтарди:

Мевасиз шох бошин кўтаради тик,
Мевали шох боши саломда — эгик...

Энди заррачам гумоним қолмади. Бу — ўша, «Барно менга ўптирди... ўптирди менга» тегажаклигида мактаб майдончасини бошига кўтариб қочсами, ета жингалак сочларини чимдиб-чимдиб юлганим кўз ўнгимда турди-да қўйди. Бўлганимча бўлдим: туриб кетай десам мажолим, ўлтираверай десам ўриндиқдан йиқилиб тушмасимга ишончим қолмаган; шу ёшга бориб, эр кўриб, ҳаётимда сира-сира бу ҳолатга тушмаган, бу савдон чекмаган эканман...

Яхшиямки, сизди шекилли, ўрнидан тура қолди. Хайр-ўш қилар эканмиз:

— Домла, Барно опамлар мени танимадилар. Биз мактабдош эдик, — дедию гапни чувалтирмасдан чиқдида кетди.

Оёқларим қалт-қалт титрар, бошим тегирмон тоши, кўзларимни қоронғилик босганича «гуп» учганимни биламан. Бир вақтлар кўзимни очсам, ётоқхонамиздаман: кўзичоқларим кўзларида милт-милт ёш, эрим бошимда парвона. Қани энди, ер ёрилса-ю мен бенавони ўз бағрига олса.

Шу-шу турмушимиз лаззатини, тинчлигимни сўнгсиз хаёл олиб қочди. Тунларим — бедор, кунларим — бесабр. Қўнглимга хас ҳам сиғмас, қўлим ишга бормас, қулоғим «тиқ» этган эшикда. Шайтон Тўлқин томон етаклар, шарм-ҳаё унинг хаёлидан юлиб қочар эди мени. Зимдан кузатиб юрган Содиқ Қаримович:

— Барнохон, рагингиз синиққан. Қўнгил очиш учун эртанги дам олиш кунда далага, лола сайилга чиқсак-микан? — таклифини қилдилар.

— Майлиз... — жавобини бердим.

— Жуда соз. Болалар ҳам бир яйрашади.

Саҳарда йўлга тушдик.

Кўклам: иффат, латофат, уйғоқ ҳаёт айёми. Нав-ниҳол, навқирон фаслнинг киши дилини ёзғувчи нозу қарашмалари шу қадар-а!.. Ясси, ўркач-ўркач қирларнинг қия бағри. Табиат зим-зилол гиламини бағри қон ёқут лолалар билан безаган. Бу фолдан сармаст тўрғайлар «чир-чир» сайрашар, «ўтти босма», «лолага тегма» ноласида парвонадек. Кўзларида юлдуз чақпаган, пешоналарида маржон-маржон тер ялтираган болаларим қучоқлари лолага ғарқ. Содиқ Қаримович эса машина соясида китоб кўриш билан банд эдилар.

Якка ўзим қир ошдим. Меҳримни тортган жўра лола сари яқин боришимни биламан. Қаёндандир пайдо бўлишган жуфай тўрғайлар сайраши, чириллаши хатарнок пардаларга кўтарилгандай сезилар назаримда. Энгашди му лолаларни узишга қўлим бормади: саломга эгилишган ёқут қўнғироқчалар ҳимоясида, ер чуқурчасида заргар қушти билан тўқилган саватча — олачипор тухумчаларни ардоқлаган тўрғай нини. Шу тобда ҳаёлимдан Тўлқин кечди. Тинч хонадонга безовталиқ олиб кирган йиғитни ўзимнинг айни ҳаракатимга қиёс қилдим. Уйим талай вақтни олиб қочган чоғи, бошимни кўтарсам, қаватимда ҳалиги йиғит — осмондан тушганиниям ва ё ердан чиққаниниям пайқамай қолдим.

— Барно опа, тўрғайлар аламда, ошнени бузилмасин?— дерди овозида алланечук қалтироқ сезилган Тўлқин.

— Опа дейишингиз сабабини англамадим? Мактабдош эканнимизга иқрорингиз қайда?

— Сабаби — салобатингиз босгани...

— Қариб қопсиз денг?

— Йўқ. Менга ошна ўша кўзлар, фақат қиттак ўйчанроқ... Ўша жамалак, фақат ўрими бир қадар ўзгача...

— Уят эмасми?!

— Балки? Уятдир... Домлани, у киши оиласини ҳур-

матлаш қарзим, албатта. Аммоки, тўғрилик юзасидан, виждонга тескари бормаслик мақсадида айтиб қўя қолай...

— Ҳожати бўлмаса керак. Хайр.

— Илтимос. Бир нафас тингланг. Уйингизга борганимдан, қувноқ болалигим, тотли кунларим ўртоғини қайта кўриб қолганимдан ўта пушаймондаман...— бағрим — мана шу лолалар бағри... дилим — ана у тўрғайлардай нотинч, аламда...

— Очиқ кўнглингиз учун миннатдорман, — ўзимни бошишга, қинидан отиламан дегувчи қалбимга сув сепишга тириша, зўр-базўр давом этдиrolдим сўзларимни. — Тақдирдан нолишга асосим йўқ. Гап шу ерда қолсин. Учрашмаслигимиз мақсад. Тўрғай ошиёни ҳам, домла хонадони ҳам, сизнинг йигит дилингиз ҳам озор чекмаслиги муддаом... Тўлқинжон, одабийлик юзасидан... илтижо қиламан... мен билан учрашувга фурсат изламаслик ваъдасини сўрайман сиздан?)

— Ақлим қалбимни енголса, сиз айтганча бўлсин, Барно, — дедию узоқлашди мендан.

Ўзимни қаерга қўйишни билмаганимдан, тезроқ уйга қайтиш йўлини қилдим. Кундузги ҳаловатимдан асар, тунги уйқудан қатра қолмаган. Эртаси домла институтдан хафа бўлиб қайтдилар: Тўлқин аспирантурадан кечиб, геологлар билан узоқ экспедиция сафарига қарор қилган эмиш. «Ёшлик — бебошлик экан, бундан-буёқ аспирант зоти баримни ушлаб бўпти» сингари, шикоятмуз мулоҳазаларини такрорлай кабинетларига шўнғиб кетдилар.

Менинг шуурим эса зиддиятлар осмонида кезар. Бир лаҳза Тўлқиннинг мард қалбига, оқил номусига таҳсин ўқисам, иккинчи дақиқа, қилмишига қарши қўзғаламан, унутиш учун, кўрмаслик ниятида йўл изламоқда, мен бечора осойишталигимни бузиб қочмоқни мақсад этган дейман: бир йиғлайман, бир овунаман... Севги нашъаси, шу ёшга кириб биринчи бор севги туйғусининг соҳибаси

бўлиш... Бир эримга ачинаман, бир хотини қалбида севги ўтидан ҳатто қора чироқ ҳам ёқолмаган эркак шаънига нафрат ўқийман. Айбдор — ўзлари, дейман.

Кун кунни қувлаб, орадан бир йил чамаси ўтиб кетди. Бир кечаси Содиқ Қаримович уйга қайтмадилар. Азонга яқин телефонда:

— Барнохон, мени кутманглар. Бугун ҳам кеч қайтсам ажаб эмас,— деган эдилар.

— Яхшиликми ўзи?— сўраб қолдим, кўнглим бир бахтсизликни сезгандай гўлгулада эди.

— Кеча самолётда ановини олдириб келдик.

— Ановингиз ким?

— Ким бўларди? Тўлқин-да!— товушларида зарда, гашлик ва ачиниш урғуси сезилиб турарди.— Оёғи остидаги чўққи тош кўчиб, жарга қулапти. Боши ёрилган, кўп қон кетган, ҳуши ўзида йўқ...

— Умид... яшашлигига?

— Мингдан бири. Аҳволи мушкул... Болаларни ўпиб қўйинг!

Бу хунук хабар мени тош қилди, ер билан битта бўлдим. Иситмам юзимга урди. У йигитнинг меҳригиёси... Бешафқат тақдир, наҳотки, мен бенавога чин севги чечагини шунчалик кеч раво кўрса-да, яна юлиб кетмоқчи бўлса?!

Барча кечинмаларимни ипга тизиб, тарозига солиб кўрдим: уйимизга кириб келиши, «бағрим — мана шу лолалар бағри» дейиши, дабдурустан жўнаб кетиши ва ниҳоят, бу машъум хабар бир томонда, менга олам-олам яхшиликлар қилган Содиқ Қаримович, онла, бола-чақа бахти иккинчи томонда. Қайбирини танлашим инсофдан? Албатта, иккинчисини-да. Энди мен учун севги савдосига бало борми? Қўзичоқларимга бўлган меҳр-муҳаббатим қаршисиди, онла бурчи олдида кечиккан биринчи севги туйғуси денгиз кўпиклари гирдобдаги писта пўчоқ эмасми? Уфф-ф... бечора бошим!

— Бўлди... бугунча етар, онагинам, толиқдингиз,—

бўғиқ овози зўрға эшитилган Профессор ҳам (ким билсин, бу балки, унингда ўз ёшлигидан даракдир) ҳиссиёт дунёсига боши билан кўмилганди.— Манави дорини ичворинг-а, бош оғриғи таққа тахтайти.

— Майлиз... Дафтаримни бекор очган ўхшайман. Зериктирдим, чамаси?

— Йўғ-эй, бажонидил... Айни муддао, фақат, кечмиш алангаси жонингизга андак азоб бермоқда, фаразимча?

— Азоб?.. Шу ўринда янглишган кўринасиз, Профессор. Азоб эмас, тотли ва аччиқ хотира, бахт ва бахти қаролик тарихи. Ҳушингиз бўлса?

— Бажонидил, қулоғим сизда, онагинам.

— Хуллас, нечук клиникага бориб қолганимни, палатасига кириб, қошу кўзини силаб ўлтирганимни ўзим ҳам билмайман. Палатага кирдим-у, эримдақ андиша қилсам-да, бўлгуси «миш-мишлардан» ўлгудай чўчисам-да, уни ташлаб, қайтиб чиқолмадим. Боқдим, меҳр қучоғига ўрадим, ярасига малҳам, ҳаёт билан видосига тўсиқ бўлдим. Ниҳоят кўзини, жон суғурувчи кўзларини очди:

— Барно, сизми?..— деганини биламан.

— Ялинаман, гапирманг... жим ётишг.

— Ваъдани бажаролмадим... кўринмаслик ваъдасини, кечиринг мени...

Бағримга олдим, кўзларидан тўйиб-тўйиб ўпдим. Севгим ҳароратини, меҳрим жамолини тўкиб солдим. Тўлқинжоннинг яланг тўши остидаги мард юраги қинидан отилгудай; бадани қизиган, кўзларидан тирқираб оққан ёшнинг таъми лабларимни куйдириб, севги, чинсевги, аёл қалбида уйғонган биринчи севги дардининг илоҳий сирларига пайванд қиларди. Мен бечорани... йигит бечорани... Кўкрагига ямоқ тушмаганига, ўз севгисини излаб, йиллар ўтказганига, шу дақиқада бахтиёр эканига... эканимизга... имоним... имонимиз комил эди.

— Камалак!.. Барно, қаранг-а... камалак...— дея алаҳсишга киришса бўладими.— Сир билан Аму қовушмоқчи

бўлишса, камалак отар эканлар... Камалак Сирдан чиқиб, Амуга тушган... Шайдоси эдим... кўп изладим, камалакни... Сизни... Камалак ўз бўёқларини баҳор чечакларига қиёс, бодом, гилос, ўрик, шафтоли, зилол қирлар, ясси тепаликлар бағрида очилмиш лолалар, тўрғай алами эсингизадир, лолалар ўз рангларини камалакка тақлид айлар эмишлар... Сиз шу, камалак, лола назокат камалагим... Аммо, умрингиз... севгиниз... камалак умрига ўхшамаса... зора, абадий бўлса...

Мен бахти қорани симобдай эритдию жон берди, ўлди-кетди Тўлқинжон. Дод солганимча палатани ташлаб чиқдим. Уни кўмдилар. Мени билганим, кун сайин, бир даста гулу мазористон бўлиб қолди. Қабри ёнида тунларни бедор ўтказиш — битмас-тугамас хаёл эди мен учун...

Тавбаларига таянган у киши эса, Содиқ Қаримович насиҳат қилиб кўрдилар — кор қилмади; меҳр-иззатини ошира инсофга келтирмоқчи бўлдилар — ёрдам бермади. Сўнгра, у киши аламларини яна ичимликдан олишга тутиндилар. Кун ичар, тун сармаст. Болаларни қариндошлариникига узатдилар. Уйимиздан фаришта кўтарилди. Ўз ёғимизга ўзимиз қовурилдик. Начора?!

Янги кўклам келиб, табиат кўм-кўк либосга беланганиниям, гулу чечаклар кишилар чиройига чирой қўшганиниям пайқамай қопман. Икки баҳор ўртасида, атиги-я, шунча ўзгариш...

Оқшом қуйилар экан, мазористонга кириб бордим. Атроф сув сепгандек. Фақат, бир-бир эсан ҳайдар шамол кўз ёшларимни олиб кетишга тиришгандай, «кет, кет!» дея кўкракларимдан итаргандай. Йиғладим, овундим, яна йиғладим. Кечмиш баҳор... ясси қирлар... «Бағрим — мана шу лолалар бағри... дилим — ана шу тўрғайлардай нотинч, аламда...» деган Тўлқинжоннинг қалтироқ, жаранг сўзлари кўзимдан, қулоғимдан, дилимдан аримас...

Ғира-шира тонготарда уйга қайтибман. Эшикни очиб,

остонани босдиму бошимни бир совуқ нарсага уриб олдим. Кўзларимга ишонмайман: у киши, ўзини коридор шипига осган Содиқ Қаримович мурдаси... Ҳуш-беҳуш полдаги хатни кўтардим:

«Барнохон, мени қарғаманг. Шодлигимни, сизни йўқотганимдан сўнг, одамлик омонатини бой бердим. Тамом. Заифлик, беиродалик, афсуски, енгди. Энди бирон кимсага керагим йўқ — дўстларимгаям, сизгаям. Мени даврандан чиқазишди. Балки ҳақдирлар. Қадрингга ўзинг етмасанг, ёру биродарлар ҳам беқадрлик кўрсатишар экан. Беқадрликдан кўрқинг, қочик бўлинг!

Тоҳир-Зухралар, гўдакларим қолишди. Пешаналарини силарсиз, токи етимлик хўрлигини чекмасинлар. Алвидо. Мени кечирарсиз умидида Содиғингиз».

«Войдод!» солиб, кўчага ўқдай отилганимни биламан. Қолгани эсимда йўқ...

* * *

«Очилган дафтар» Профессорни тамом ҳангу манг айлаган. Унинг елкаси оғир тош остида, кўзлари бежо, олазарақ, нафаси қисилган. Хайр-маъзурни унутганича палатадан, Барно қошидан чиқиб, йўлга тушади. Тонг отмоқда.

«Э нодон, Профессор... Аҳмоқсан, беқадрсан,— кексалардек оғир қадам босаётган Профессор лаблари шу сўзларни ҳижжаларди.— Одам деганнинг ҳол-аҳволидан огоҳ бўлиш ўрнига, меҳр-карам қўлини чўзиш ўрнига, даканхўрозлик қипсан. Ишдан, партиядан ҳайдабмиз-а. Бу кечирилмас гуноҳни бўйинга олишим, тезроқ ўртоқларимга айтишим лозим. Ҳа, азизлар, беқадрлик — камоли телбалик!»

5. IX. 1964.

Тошкент

КЎЗЛАРИ ЧЎЛПОН

[Қиссадан ҳисса]

Хастасан, кўргали ул
дилбари жонон келаду,
Юзи маҳ юлдузи ўт,
кўзлари чўлпон келаду.
Сурма тортиб кўзига,
қирмизи кўйлакни кийиб,
Ўйнатиб ханжарини
қилғали қурбон келаду.

ҲАМЗА

Қиш огир келди. Қор... қор ва яна зилдай қор. Қариялар ҳикматича, бу — кўм-кўк кўклам, сержило ёз, тўкин-сочин куз нишонаси эмиш. Ноқобил табиат, ер-сув шайдолари ўзларида йўқ. «Айланай сиздан, отахон, озингизга новвот-эй», дейишларини қўйишмайди. Чунки, устма-уст икки фасл қайтарилган қургоқчилик суяк-суякка қадалган, омбор-да ҳаминқадар.

Қордан, аёздан кўнгли зиғирёғ одамни ажаб эркаламиш ҳайдар шамол эсди-ю, уд кирди, ҳуд кирди — деҳқон пайтавасига қурт кирди.

Боғимиздаги ниҳоллар — қандил ўрик, сим олма, кашмири гилос, луччак шафтоли гулласа, нишона берса ажаб эмас... Кўргим бор! Дунё битмас-туганмас ташвишларини бир чеккага йиғиштириб, кўклам кунлари она-юртимни кезмакни, ёру биродарларим билан дийдор кўришмакни қаттиқ армон қилгандим.

Аттанг, насиб бўлмади: узоқ сафарга отланиш мажбурияти яна оёқ остидан чиқиб турса — иложим қанча... Мана, кун-уззукун океан устида бешик тебратиш ниҳоятга етаётгандай. Нью-Йорк тизма чироқларининг қуйи-

либ бораётган самолётимиз қанотларида ялт-юлт ўйнаши — шундан белги. Табиатим ғаш, негадир, беҳузур.

Хиёл ўтмай қўндик. Самолётдан чиқишим билан азимкор аэропортнинг кўзни олгудай жимирилган сонсиз юлдузлари, димоғимга «гуп» урган дим, қўланса, нам ҳавоси тоби-тоқатимни тарс ёраёзди. Дилимни чулганган аввалги ғашлик, беҳузурлик ҳам гап эканми?!

— Ҳой, жаҳонгашта йигит!.. Акмал!

Овоз эшитилган томон аста ўгирилсам, ёшлик-бебошлик йилларидаги елкадошим Умиднинг шўх чеҳраси, илиқ табассуми. Кўнглим андак ойдинлашди. Қулоч очиб кўришдик:

— Умид, дўстим... кутилмаган дийдор кўришув!

Хорижий мамлакатларга қилган сафарларимда Умид каби журналист йигитларимизни кўп учратганман. Аммо, буниси ўзгача. Бўйчан, жуссаси миқти қотма, манглайн очик, қошу кўзи тўсдек бу буғдойранг йигит (ҳали ўттиз — ўттиз бешлардан ошмаган чамаси) талайгина одамий хислатлар мужассами: нозик нафосат, ҳушёр ақл, чарчамас омиллик: мусофирликда йўлдош, қутлуғ кунларда улфат, бошга нотавонлик ёғилса ҳамдард, боринг-ки, аллақачонлар оқу қорани ажрим этган йигитлардан. Қусурини ҳам айтай: чарсроқ... табиатида чарслик аломатлари йўқ эмас; аҳён-аҳёнда эса, қиёфасида ҳали мен фолини очолмаган маъюслик ҳавоси ҳам кўланка берарди.

— Акмал, «Кадиллак»ни мен ҳайдайми ёки ўзлари?

— Шўхлигинг қолмаган кўринади, Умид! Ҳайда... Париж, Қоҳира ва ё Токиода қўлимга тушиб қолсангми, машина рулини ушлатиб бўлман... Шу шаҳар йўллари ҳозирча менга ноошно.

— Колумб! Янги кашфиёт...

— Кашфиёт сендан. Қелганингга икки йилча бўлдими?

— Бир довон ошиб, иккинчиси.

— Уйлангандирсан?

— Бўйдоқ ўтишни маъқул биламан.

Сўнгги саволим Умидга ёқинқирамади. Кўзларидаги шўхчанликни хира булут, ҳалиги кўланка ҳавоси босгандай туюлди назаримда.

Умиднинг айтишича, тош, темир, дуд ва алаф исканжасида куну тун, бир лаҳза ҳам тинмай аюҳаннос солимиш бу ёрилгундай тўқ, ўлгундай оч азим кентда истиқомат этувчиларнинг ҳар ўнидан бири телба эмиш. Ажабо, нечун ўнидан беши эмас?

Биринчи таассуротим шу: табиат чиройи, одам назокати, тирик жон асабияти бундагидай «маданий» тазйиқ, ҳақорат остида қолган бирои макон бўлмаса керак жаҳонда. Умид кўмагида муздек совуқ, олтин каби шафқатсиз, аврама илон сингари айёр, бадҳаво шамолга ўхшаш бесабр шаҳар — Нью-Йоркнинг диққинафас, одам қафас кўчаларида кезар эканман, шу қаноат қайта-қайта кўнглимга келар, хаёлим ҳалиги сўроқ гирдобида чир айланар: ажабо, нечун ўнидан тўққизи эмас?! Одам боласининг бардоши метиндан ҳам серчидам экан-да?!.

— Акмал, сувдан ҳолва пиширувчиларни кўришга қалайсан?— деб қолди Умид кунларнинг бирида.

— Нима эди?

— Оқшом «Уолдорф-Астория» меҳмонхонасида йиғин бор. Долларпазлар тўпланишади. Ҳа, айтмоқчи, Бешинчи авеню билан Марказий истироҳат боғини сайр қилишга иштиёқманд эдинг. Йўл-йўлакай уларниям кўрардик?

— Бўпти. Йиғин мақсади нима экан?

— Бўлғувси сайлов машмашаси. Илмакаш тулларлар иситмаси кун сайин кўтарилмоқда: «Янги президентлик кимнинг чекига тушади?!»

— Кеча қаҳрамони?..

— Қилдан қийтиқ топғич бир шўр тумшук,— деди Умид қўнғир сочларини авайлаб тараганича.— Давоми «Уолдорф-Астория»да, кетдикми?

— Мен тайёр.

Бешинчи авеню пулдорлар кўчаси экан. Бир томонида Американинг кўҳна архитектурасига хос бесўнақай ҳашаматли бинолар қадди, иккинчи бекатида эса кетакетгунча Марказий истироҳат боғи. Баҳаво, сайилгоҳ манзил. Одам шиға. Сувнинг тиниғида, ўтнинг ўсиғида юрийдиғонларнинг кўпи шунда: ўз зулфини ва нафис олтин занжирда орқасидан эргаштирилган лайчаси юнгини адаш рангга бўятган хандон-хушон хонимлар дейсизми? Ўз киндигини ўзи кесган тахтакач тамтам қизлар-у суяги бузуқ дакангхўроз йигитлар дейсизми? Меҳнат аҳлини чўмичда қоқа-қоқа умри ўтиб кетган киборлар — ёш бўламан ҳавасидан ҳануз кечгиси йўқ ҳалим чолу қоқи сатанглар дейсизми? Эрмаги отиш — ўлдириш машқидан иборат бетийиқ норасидалар дейсизми?.. Қўйинги, истаган «башара» оёқ остидан чиқиб қолса, ажабланмагайсиз.

Оқшом қуйилмоқда. Сайилгоҳдаги хахолашиб кулишлар, шақиллашиб сўзлашишлар қайноқ қаҳвага тушган қанддек эриб кетганини сезмай ҳам қолдик. Бесўнақай ҳашаматли бинолар деразасида серҳашам, бесўнақай қандиллар чарақлади. Бўшаб қолган боғ ўриндиқларида эса чок-чокидан сўкилай деб турган бобойлар пайдо бўлиша бошладилар.

— Бу, қимтинарлар, оқшом ҳавосини олишга чиқишганми?

— Оқшом ҳам, тун ҳам, саҳар ҳам шуларники,— дея кўзимни очади Умид.— Олазарак афту ангорларига тузукроқ қарагин-а?

— Ҳимм... Бошпанасиз гадолар.

— Нариги томондаги қандиллар сўнса, булар бемалол чўзилиб ухлашлари мумкин. Унга қадар ўриндиқда ўтириб мизғишга мажбурлар. «Уолдорф-Астория» меҳмонхонасида одам — қайнар булоқ. Ҳавода ичимлик ҳовури, сигара ва сигарета дуди, хушбўй атир ҳиди, кулги, мунозара, ғийбат ғовур-ғувури.

— Ҳов, қалами дудама жаноблар, оналарингиз тўрва-

сидан беш куп олдин тушгансизлар-ку, нега кеч қолши-ни одат қилдиларинг?.. Гурунгларинг ҳув ана у бурчақда, илдамроқ...— тупроғини илон инидан қарзга олган, ўшандаям сув илони инидан, зал бегининг тузсиз қочирриқларига аҳамият бермай, кўрсатилган бурчақка ўтар эканмиз, баъзи суҳбатлар юлуғи қулоғимга етарди. Мана улардан бир-икки шингил:

— «Бадҳаво гап, бадҳаво... Аждодларимиз удумини унутмаслик лозим,— бу сўзлар сариқ эчки соқолини дароз ҳамсуҳбатининг кўкрагига тираб олган кўзлари олакула жанобдан чиқар эди.— Бу қора тумшуқлар (ҳали йигирма миллионлик халойиқ дедингиз-а?..) лабига кесак суртиб, қора хизматимизда юришаверади. Тамом — вассалом! Қай бир президент Америка ҳабашларини озод этишга қўл урса, бошига президент Кеннеди кунни тушади. Тамом — вассалом!..»

— «Бетонзор қора ўрмонда яшашдан кечамизми, йўқми ўзи?— Буниси зиёлилардан бўлсамни. Тараша қоматини икки букканча қаршисидаги қорни қаппайган жаноб фрагининг тугмасидан торта, гапидан қолмайди.— Ҳимм Нью-Йорк кўчаларида ҳатто қуш учсаям нафаси қисилиб ўлади. Ҳимм... бу бетонзор қора ўрмонда туғилган ёшлар жиноятни, диёнатсизликни, нашавандаликни касб қилишмоқда. Ҳимм... Бугунги газеталарда: «Бўйида бўлган тўққиз яшарлик нозанин», «Олтига кирган маша бу йигитча ота-онасини ўлдирипти»... Азбаройи худо, ўқидиларми?.. Ҳимм...»

— «Джон, Джон, дейман?.. Намунча қовоғингни осмасанг, ширингинам?— дерди қимматбаҳо мўйна киймидаги суви қочган аёл эндигина сабз мўйлови кўринган қулоғи динг, суяги бузуқ, йигитнамо, болага эланиб,— мен-чи, ўта айёр хотин эканман. Кечаги итальянча фильмдан лаб сўришнинг, қиҳ-қҳ... ҳа ширингинам, лаб сўришнинг янги йўлини ўрганиб олдим. Тунда тилиннга жонгинангни пайванд айлаб сўраман, ширингинам! Менга қарагин-а...»

— «Ҳа-ҳа-ҳа... Куёв тўра Вашингтон сайрида эмишлар?— дея укки кўзларини ўйнатарди ёши ўтиб қолган мешкоб жаноб силлиққина жувоннинг нозик белига қўл юборганича.— Ҳа-ҳа-ҳа... аини мақсад, оинмча! Тунни оромда кечирсакмикан? Ҳа-ҳа-ҳа...»

— «Розиман... гапларингга розиман — рози!.. Ишонман: тирнк бўлсам — юрагимдасан, ўлсам — суягимда, Техасдан учган лочиним!— Бу жонн ҳалак жаноб ҳам тилидан гуллаганлардан бўлса керак.— Аммо-лекнийн, миллий шармандаликниям олдинн тўсиш керак-да. Уятмасми? Ҳар тўртинчи ҳабаш ишсиз... А? 16 дан 21 яшаргача бўлган ярим миллион негр болалар учун ўқинш ҳам, иш ҳам анқонинг тухуми... А? Ҳар олти оиладан бири кулбасиз... Америкада-я?!.»

Дафъатан олаговур босилди. Залдагилар диққати кириб келган «нотиқ»да.

— Танидингми?— дея биқинимга туртиб қўйди Умид.

— Йўғ-э?.. Олдинги сайловлардан бирида бори-йўғи 112 овозни кам олган кони зиён эмасми?

— Уша.

— Кучаласи президентлик дейман. Яна тиришмоқчимми?

— Орзуманд... лекин, ҳозирча гапни дуранг қилишни маъқул кўради.

«Кони зиён» йигитчалардек сакраб стул юзига оёқ босганича панг овозда сўзлай кетди: димоғига яқин келиш амримаҳол... Бутун ёлғонни оч қовоғига жо қилса, тингловчиларни дарёга ҳўл олиб бориб, қуруқ қайтариб келса... Жанобнинг коммунистлар, коммунистик жамият ҳақидаги бадҳазм вайсашлари эса худди арслонга юзма-юз бўлган сўқир тулкининг аянч тақдирини эслатарди:

— Жаноблар, хонимлар! Биз шод бўлишга ҳақлимиз. Коммунистлар орасидаги ўзаро низо ўт олмоқда-я! Тўқайга ўт кетса, ҳўл-қуруқ баравар ёниши эсларингдадир? Жаҳон халқлари тарихига улар таъсирини бебурд-

га чиқазил, «Озод дунё» мақсадларига қанот бериш фурсати етди. Коммунистлар шохида юрса, биз гулида юришимиз шарт!..

Залдагилар, айниқса чийилдоқ хонимлар «нотик»нинг бу сапча сўзларини қийқириқ билан қарши олишар:

— Америка шундайга интизор!

— Бизга айни шу одам раводан равол

— Президент — ўзи бўлсин!..— каби садолар пода чангидан ҳам қуюқ кўтарилар эди.

— Америка халқини сариқчақага пуллашга ҳозир бу сайловчилар латта базми энди қизийверади,— деди Умид менга синамол назарини ташлаб.— Кетсак ҳам бўлар?

— Ажал отини ўзлари қамчилайверсинлар. Бу жиннихонадан мени тезроқ олиб чиқ, ўтинаман!

Биз «Уолдорф-Астория»дан чиққанимизда қоронғи ўбдан тушган эди. Ўлганнинг устига кўмган деганларидай, Бродвей томон йўл солдик.

— Умид, «Известия» газетасида 20—25 йўллик хабарингни ўқигандай эдим?

— «Бирмингем — Бош Ассамблея — Кеннеди»ни айтгансанми?

— Ҳа. Мулоҳазаларинг хомроқ қолипланган кўринди, чамамда.

— Бултур кесилган бармоққа бу йил йиғлашдан фойда йўғ-у, қисқартириш, ёзилган мақолани қайчилаш ҳам эви билан-да!.. Тобинг бўлса, жижжасини, Бродвейга етканча, айтиб беришим мумкин?

— Бошла.

— Ўша ташвишманд кезларда,— ҳикоясини бошлади Умид,— расмий ва ғайрирасмий Нью-Йоркнинг фикри-ёди икки нарса билан банд эди: Американинг Бирмингем шаҳрида кечган ҳодиса-ю, Бош Ассамблеянинг навбатдаги XVIII сессияси.

— Октябрда эди, чоғи?

— Йўқ. Сентябрда. Мумкинми, фикр бўлинмаса?

— Албатта мумкин. Кечир мени!

— Бирмингем. Якшанба. Шаҳар қуёшнинг ёқимтой зарбобида,— давом этди Умид.— Ҳабаш аҳли чеҳрасида нечукдир мағрур тантана ва собит осойишталик. Кўзларига юлдуз қўнган, қора майиздек ширин болаларини бисотда борича ясан-тусантирадилар-да, черков томон йўл оладилар. Ахир, бугун «Болалар кун», ҳайит.

Черков ҳузуридаги кенг — мўл ибодатхона қўнғирсоч болалар билан тирбанд. Олло таоло бандасининг, черков маддоҳининг «Бору йўқни афв этгувчи оқибатдир» мавзуидаги қироати черков гумбазидан акс-садо қанотини олганича ибодатхонага ёғилар, ниҳол бошларни янада пастроқ эгилишга, ўт танларни андак букилишга мажбур этарди. Гўё бутун олам тантанали сукуту вазмин қироатдан иборат. Гўё Бирмингем ҳабашлари ҳам оқ танли ирқчиларнинг найранг ва ҳақоратларидан халос-у, ўтган ишга саловат деганларича, орзу чечаги — ҳуррият, инсоний тенглик соҳиблари. Бугунги Америка-да-я?!

Бироқ, фавқулодда, илоҳий сукут ва серсавлат қироатнинг нақ ўртасига чақмоқ келиб тушгандай бўлади. Черков гумбази ларз тебранганича иккига ажралиб, деворлари ўрнидан кўчарди. Одам одамни, ота болани, эр хотинни танимайдиган хунук манзара: на қий-чувнинг ниҳояси бор, на портлатилган черков деворлари остида гўшт бўлган кичкинтойлар ҳисоби ва на бечора отаналар фарёдининг сўнги!

Ана, томоша... «ҳурриятпарвар» Америка!.. Расмий Американинг шарҳига кўра, бу шунчаки ҳодиса, турмуш ғаройиботлари экан. Олий ирқли кимсалар битта бомба ташласа-ташлабдилар-да. Нима бўпти? Хўш, ўнта-йигирмата манглайи қоралар дунёдан ўтса осмон узилиб ерга тушармиди? Америкада бундай ғаройиботлар бўлиб турмаса, биз зерикиб қоламиз, дейишади улар тиржайганларича.

— Тавба! — Умид сўзларини бўлдим чидай олмас-

дан.— Наҳотки, бу разил фалсафа йигирманчи асрда ҳам яшаш ҳуқуқига эга! Ҳа, афсуски, яшамоқда. Яна лоқайд мунофиқликка пул берасан!

— Ошга ўртоқ, бошга тўқмоқ, шулар. Давомини эшит. Кунни эртаси, бир юз ўн бир мамлакат вакиллари, жумладан ўттиз иккиси Африкадан, жамулжам бўлган Бош Ассамблея минбаридан нутқ сўзлаган Америка президенти, инсонга чин муҳаббат, башариятнинг абадий озодлик ҳаққу ҳуқуқи, халқлар қон-қардошлиги боисида қовун туширди.

Ғарб камоли — озодлик тимсоли, Шарқ айни зулм маконимиш.

— Биз ўйлаймизки,— дея сўз қотарди аллоб-қаллоб жамият сайроқиси,— бутун дунёда, Шарқий ва Ғарбий Европада ҳам, қадимий ва ёш давлатларда ҳам жумлаи инсон ўз келажагини, ирқий айирмачиликдан пок ва зулмдан озод, тазйиқсиз ва урушсиз ўз келажагини танлашда эркин бўлиши зарур... Барча халойиқнинг чин ҳурриятга эришувига меним имоним комил...

— Ғалвасиз каллаям каллами!.. Ойни этак билан ёпоқчи бўлади-ю, уяти кўриниб қолганидан, дилозор — одамбезорлигидан хабарсиз бу нотик...— Шу пайт, Умид чўнтагидан бир қоғозни чиқариб, «ўқи!» дегандай, чироқ нурига тўғрилади.

«Бош Ассамблеянинг муҳтарам Бош секретарь жаноблари,— қўлимдаги мактуб шундай бошланар эди,— биз «Вафодорларни парвариш этиш жамияти»нинг иззат-икромли аъзолари Бирлашган Миллатлар Ташкилоти сессиясига мурожаат қиламиз:

Худо ҳаққи, яхшилар, айтинглари-чи, қачонгача одамзоднинг энг яқин дўсти бўлган итваччалар, кечирасиз, яхшилар, вафодорлар кўчаларда нимчасиз ва лозимсиз олиб юрилади, хўш! Бу, жониворларга нисбатан адолатсизлик, ўта шафқатсизлик-ку. Ит — вафо, хотин — жафо, деган доно Шарқ.

Қисқаси, Бош секретарь жаноблари, «Вафодорларни

парвариш этиш жамияти»нинг гоятда мумтоз таклифни, яъники, вафодорларни ҳар мавсумга хос либос ила таъминлаш масаласини Бош Ассамблея кун тартибига киритиш ва тегишли, барчага мажбурий қарорини чиқариб беришингизни орзиқиб кутамиз.

Тўғри, иззат-икромли жамиятимизнинг бу таклифига қаршилар ҳам бўлуви мумкин. Айниқса, коммунистлар. Иттифоқо, улар — аслида тошюрак одамлар. Агарчанди, Бош секретарь жаноблари, шундай вазият содир бўлиб, овозлар бўлиниб кетиш хавфи туғилса, майли, коммунистларга айтишингиз мумкин: бизнинг таклифимизни қабул билсалар, «жамиятимиз» марксизм фалсафасини тан олишга ваъда беради. Ҳар нечук вафодорлар либос соҳиб бўлишса — бас!» ва ҳоказолар.

— Васиқаси қалай?— дея кулди Умид, мени йўлга солмоқчи бўлиб.

— Ўргилдим васиқасидан!.. Кулайин десам йиғлагим, йиғлайин десам кулгим келади.

— Ошиқма. Улгурасан... Бу мамлакатда турли «жамиятлар» беҳисоб, чуқурда ачиган лойдай: «Вафодорлар жамияти», «Джон Бэрч жамияти», «Ўғрилар ҳукумати», «Фоҳишалар гурунги» каби ахлатмаконлар шу кушларда айни авжида — ойда тутам, йилда қулоч.

— Ринд табиатларига балли!

— Ана шу ринд табиатларининг оқибати 22 ноябрда ўзининг мараз башарасини ошкор этди. Америка президенти Америка зодагон разиллари — ёри бадахдлар отган ўқдан юлдуз кўрмай жон берди.

— Гарчи тарихий параллеллар кўп вақт ўзини оқламаган бўлса-да, Умид, негадир, 22 ноябрда Далласда отилган ўқни эслашим билан 1933 йил 27 февралда Геббельс ва Геринглар томонидан Рейхстагга ўт қўйиш воқеаси кўз ўнгимда айланаверади.

— Гапларингда маълум ҳақиқат бор, албатта. Ҳарикки воқеа ҳам айнан мақсадни кўзлаб саришта қилингандай... Лекин, замон бошқа, ўзгарган. 1933 йилдаги

Германия қайда-ю, бугунги Америка қайда... Энди-чи, коммунизм душманлари бу каби юмушлардан ой кўролмайдилар, шубҳасиз!.. Ҳа, ана, Бродвейга етаёздик. Кўз-ни тўрт, оёқни олти қилаверасан.

Бродвейдагилар дарёдан бир қатра-ю, офтобдан бир зарра, кун кўрганининг кунини ортинқ, келиб қол, олиб қол, шўхлигинини қилиб қол нақли билан кирдикорларини юритар эканлар. Нуру кўмагида: «Чархи палак чироқлар», «шаҳвоний рекламалар», «ўғил — ота-опасини сўйдди», «итга ётган аёл», «беш йигит бошини олган қиз», «икки жувон — бири эр, бири хотин», «фоҳиша ва долларлар» сингари киношиорлар неварахарид тадбирлари булоғининг кўзи катта очилган. Ҳезалакчалиш йигитлар, кун кўрмас ерларини ҳам ошкор этгудай, қичиқ жувонлар, кўкнорию нашаваандлар, газзоблар, олғирлар, юлғичлар, хуллас одамийликни унутганларнинг бариси шу кўчада.

Биз «пайғамбар»лар манзилдан чиқиб қолдик. Исо пайғамбар либосига ҳимраниб олган кимса, атрофига ўн-ўн беш лақманни йиғиб, «оташин» нутқ айтмоқда: «Ҳой, бандалар, мен Исо пайғамбар бўламан. Парвардигори олам олдиларидан келдим. У олий зотнинг мўътабар сўзларини келтирдим. Сизларга парвардигори олам дейдиларки, эсларинг борнда коммунистлар тагинга сув қуймоқ — қарзингиз ҳам фарзингиздир!..»

Нарироқ борсак, унда ҳам одамлар уймалашган. Ҳалигиси дароз пайғамбар эди, буниси эса юмрондек ерга тортган, юм-юмалоқ пайғамбар: «Бандалар, сизлар у даҳрийнинг алжишларига қулоқ солсангиз, гуноҳкор бўласиз. Негаки, Исо пайғамбар у эмас, мен бўламан. Сизларга арши аъло маконидан чин сўзларни мен келтирдим. Тингланг!..»

«Пайғамбар»ларнинг қулоқни батангга келтирувчи шанғи овозларидан узоқлашиб улгурмаган эдикки, қаршимиздан чиққан алвасти аёл менга ёпиша кетса бўла-

дими: «Вой, вой ўлмасам,— дея мени эркалашга интиларди у,— унутдингми, эсингдан чиқардингми, севарим? Беш юз йил олдинги кечани, лаззатли тунимизни... бевафолик қилма, мана бу микажинларга ўхшаб... Қучоғинг оч, гулгун бўса майи, шўх-шўх ашулалар келтирдим... хушхўр ўйиашгинам...»

Яхши ҳам ўйинга тушиб кетди-ю, бизни ўз ҳолимизга қўйди. Одамни дилхаста айлагувчи бундай ҳолатлар ҳар қадамда. Мана, яна бири. Икки кўзи кўр негр, устиде Америка солдатининг йиртиқ-ямоқ кийими, скрипкани йиғлатмоқда. Кўксида икки қатор орден ленталари тизилган. Енидаги қизчасининг аянч кўзлари одамлар қўлида.

«Қамоли эҳтиром сизларга, болаларим,— дея бизга яқинлашарди ажаб нуроний, лекин кўзлари бежо она, қўлидаги қувачага бизнинг диққатимизни торта.— Бу қувачада соф ҳаво бор. Сизларга аталган. Олинглар!.. Мана бу гадой топмас Бродвейда димиқиб қоласизлар. Олинглар, қувачада соф ҳаво... Сизларга...»

Жоним ҳиқилдоғимга келди. «Асти қочмаган — номард» деганларидай, тўғри келган таксини ушлаб, меҳмонхонага қайтдик. Умид оғзида сўк. Мен ҳам гап очмадим. Шу зайлда ўз хоналаримизга тарқалишдик.

Бош оғриғидан қутулиш ниятида душга тушиб, ўзимни ўринга ташладим. Қани энди уйқу босса-ю, саёҳатимиз зил тоши кўнгилдан кўтарилса... Аммо хаёл бор жойда уйқуга йўл бўлсин? Қочади-кетади. Ахири бўлмади. Умид хонасига кириб бордим. У ҳам бедор: ўзи ўринда-ю, ўйчан кўзлари шипда.

— Ухлаёлмадингми? — сўради Умид вазиятини ўзгартмасдан.

— Шунча зўрласам ҳам келмади.

— Бора-бора кўникасан, бу нордон таассуротларга...

— Сен-чи? Кўникмапсан-ку. Кўзларингда маъюслик?

— Зийраксан, Акмал. Қизиғи шундаки, ифлос ҳаёт тутунини кўрсам-да, хаёлим гулда, тозаликда бўлади. Айниқса, ўтмишдаги бир тарих тинчлик бермайди.

— Мен биламанми?

— Йўқ. Бехабарсан.

— Сирми?

— Гард юқтиришни истамаганим учун сенгайм айтганим йўқ.

— Ундай бўлса, майли, айтма.

Шундай дедим-у, лекин дўстимдаги бир ҳолат баъзан мени ўйлантириб қўярди.

— Билсак?

— Тоқ юришинг.

— Уффф... тотли кечинмалар нашъаси,— дея чойшабини очди Умид.— Қел, ёнимга кир. Агар жиллаям халақит, савол бермасдан тинч тинглашга ваъданг бўлса, майли, сўзлайин. Чидайсанми?

— Ваъда!— дея унинг ёнига кирдим. Бир фасл жимлик чўкди. Сўнгра, Умид сўзга кирди:

— Акмал, сен йигит умрининг энг нодир фаслида жамол кўрсатмиш, нишона бермиш гулғунча — биринчи севги илҳоми ва ёки захрини чекканинг борми? Сени-ку билмадим, аммо мен нашъасиниям, захриниям тортганлардан.

Хабаринг бордак эди? Ун саккиз ёшларимда бедаво касалга дучор бўлиб, жар ёқасида қолдим. Мени Шоҳимардон санаториясига жўнатганларида ўзимда бор-йўқ ҳолатда эканман.

...Бир палла санатория палатасида сал енгил тортсам бўладими. Бошим тегирмон тоши, аъзойи вужудим ёнмоқда эди. Дилим худди исканжага олинган бир парча чўғ темир, ҳадемай муздек сувга чўқади-ю, «писс» этганича сўнади. Қўкракни айтмайсанми? Ғижиллагани-ғижиллаган, тузоқдаги бедана каби ҳалак. Ҳаво, бутун коинотни тутиб ётган ҳаво мен дарди бедавога етишмасая. Эсиз навниҳол ёшим, шариллоққа урилган бошим,

бошгинам... Эсиз она ҳаваслари, йигит орзулари, тотли умидлар...

Очилмасдан толиққан кўзларим (юлдузи аллақачонлар фасл-фасл офтобда қолиб ўчган чит мисол бўлса ажаб эмас) ланг очиқ дераза ёнида қад кўтармиш арчага, кўм-кўк арчалар сафига, ипак-ипак баҳор булутлари орасидан қорайиб тўш керган тоғ чўққиларига қадалар экан, ҳасадим қайнар, хўрлигим ошиб-тошарди. Дўлана-дўлана йўрғаламиш қайноқ ёшнинг шўртак таъми пўрсиллаб кетган лабларимда сезилар, ялигланган тилимни ачитар эди. Назаримда бўз йигитлар сингари саф торган ям-яшил арчалар, оёғи ердаю, боши фалакка туташган сервиқор тоғлар меним бу фолимдан заҳарханда қаҳ-қаҳ ургандай, эй ўғлон, куч қайда, бурч қайда?— таънасини ёғдиргандай.

Нимаям қила олардим? Қулсаям, таъна тошларини отсаям ҳақли. Кўклам ёмғири жамолини очган сабз арчалар қайда-ю, мен ранги заъфарон қайда? Мислсиз қудрат, мўъжиза тимсоли бу метин қоялар қайда-ю, илиғини сил касал қуритган мен нотавон қайда?!

Жаҳон харитасининг бир нуқтаси Фарғона водийси ила банд: ери — олтин, суви — шарбат. Одамларига қарамайсанми? Қайроқдек лишиқ одамларнинг бағри бутун, қўли гул, дилкаш, оқила оналари чаккасида райҳон. Меҳнат офтобида тобланган қалқонтўш йигитлари дастида соз. Ҳилол қош, бодом қовоқ қизлари эса чирой, нафосат чашмаси. Бу водийнинг қоқ пешонасида, тизма тоғлар ҳалқасининг айни марказида Шоҳимардон ерлари қулоч ёзган. Биласан: қиёс қиладиларки, агар Фарғона водийси бир латиф нозанин бўлса, Шоҳимардон унинг гулбарғи каби хушбичим лаблари устидаги ҳусн — хол эмиш; агар Фарғона водийси обиҳаёт дарёси бўлса, Шоҳимардон бу дарёга жон киргизган обишарбат булоғи эмиш. Бу, албатта, муболаға, лекин чин, топиб айтилган муболаға: элу юрт севади-ю, муболағалар тўқийди, кўкларга кўтаради ўз хоки покени. Шоҳимардон — ором,

шифо манзили дея, мен хастага мақтаган ерлари шу эфан-да, деб ўйлардим. Бу жойларни кўрмаган бор, кўрмаслик ор, деганлари эс-эс хотирамда.

Ўйларим силсиласида талай дақиқалар кечди шекилли. Тимкўк қирлар нимолтиранг олди. Бутун олам азамат қоя ортидан ўрмалаб кўринган қуёш нурида эркаланмоқда эди. Ҳаёт ёғдулари меним орзуларимга ҳам қанот боғлар, фикримни тезларди. Дейман: қани энди мажолим бўлса-ю, қуёш барқанини ана шу зўр қоя устида қарши олсам. Сўнгра, югура-ела қучоқ-қучоқ лолалар терсам. Саҳарнинг ўзидаёқ қоринлари тўйган оҳулар, қўй-қўзилар орасида кезсам. Тош остига бостирилган равочларни излаб топсам-да, майсалар тўшагида аганаб-ағанаб баҳор рутубатини сўрсам. Кўнгилик не лаззатларини тусамайди? Яна ҳамал-амал фаслида-я?!

Қайфиятим кимларнидир мен ётган хона томон шошилган дуқури билан бўлинди. Ўз ҳоли-асроримдан уялганимданми, ёки, менга маълум, берилажак эзма сўроқлардан безганимданми, улар яқинлашган ҳамон кўзларимни юмиб олдим.

— Уйқуга толипти. Ешини билдингизми. Любовь Николаевна?— Бу кела қўл томирларимни текширишга тунинган эркакининг вазмин, оҳангдор нафаси эди.

— Атиги икки ўнга кирипти,— жавоб берди майини овозли бир аёл.

— Йигирма? Ҳм... Ғўр экан. Қасаллик тарихи?

— Икки-уч йил нари-берисида.

— Қон таркибини текширдингизми?

— Ҳа. Таркиби — хунук.

— Бадани ўт ичида, аммо дилнинг қуввати чакки эмас.

— Шу ҳисобига яшамоқда.

— Агар шундай экан, бирдан-бир чора, Любовь Николаевна, қон қуйиш.

— Ҳайронман, Бектош Отахонович, кўтарармикан?

— Дадил бўлинг. Организми ёш, ажаб эмас, жиловини бизга тутқазса!

— Кошки эди.

— Исми нима экан?

— Умид... Умиджон!

— Умид... Хўб от қўйишипти. Тўхтанг... тўхтанг-чи, мен бугун Тошкентдаги бир дўстимдан мактуб олган эдим. Мана! Ҳа-а... Умид! Худди шу йигитча ҳақида. Марҳамат, ўтиринг! Уни сизга ўқиб беришим шарт. Касал тарихи кафтингизда бўлади... Йигитимиз ҳолсиз уй-қуда, шу ерда ўқисак ҳам бўлар?

— Қизиқ. Ишларимиз ўнгидан келмоқда-ку, Бектош Отахонович.

— Меҳнатингиз ҳам зое кетмас!

Кейинги икки йил мобайнида беҳузур умрим касалхоналарда, оқ либос кийган кишилар муҳитида кечгани учун бўлса керак, уларнинг ҳаракатларига, суҳбатларига бефарқ қарайдиган бўлиб қолдим. Минг қилсалар ҳам саломат одамларнинг дарди бедаво касал ҳол-аҳволини, кечмиш-кечирмишларини қалбан англашларига, ҳамдард бўлишларига инонмай қўйдим. Ваъда берадилар — натижа йўқ, ишларинг кушойиш топиб, тузаласан-кетасан дейдилар, мен эса кундан-кун ўзимни жар ёқасида сезмоқдаман.

Бугун ҳам тепамда турган бу икки кимсанинг (бири профессор, иккинчиси врач экан), тақдиримга оид мулоҳазаларига қиттак ҳам қизиқсинганим йўқ. Тезроқ кетишларини, жўн қўйишларини истардим. Лекин бир нарса мени ҳайратга солди: улар муомаласидаги том ҳурмат, мўътадиллик, мулойимлик... Бектош Отахонович сўзларидан бол томарди. Любовь Николаевна жавобларидан эса шира-шарбат оққандай.

Зимдан, ўғринча, олдин Бектош Отахоновични, ундан кейин Любовь Николаевнани қизиқсиб кузатдим. Профессор 40—45 ёшларда бўлса керак. Сермулоҳаза одам кўринади. Чеҳраси очиқ. Пешонасини кесиб ўтган

уч йўл — кўпини кўрганлигидан, насту баландни билганлигидан далолат. Врач, Любовь Николаевна эса 30—32 ёшларни кечирган, мулойим хотин. Икки юзидаги мўъжазгина кулгичи унинг бекаму кўст оқмағиз чеҳрасига доимий табассум тамғасини босгандай.

Шу орада улар дераза яқинидан жой олишди. Бурнимни жийирганимча кўзларимни чирт юмдим.

«Бектош, қадрдон дўстим,— мактубни ўқий бошлади профессор,— талай вақтдан буён хат ёзолмадим, кечир! Ташвишларим кўп бўлди, қийналдим. Москва остонасидаги жангда қаттиқ яраланиб Тошкентга қайтишга мажбур бўлганим етмаган экан. Ноқобил укам Умиднинг бетиқликлари руҳий азобимни тошириб юборди.»

Ҳамхоналарим ўткир назарлари мен «ноқобил»га тикилганини сезардим. Бектош Отахонович ўртага сўз қистирди:

— Ҳазилкашлар бизни ялакат данак дейишарди. Ҳалиги жангда у кўкрагидан, мен бошимдан ўқ едик. Иродаси метин йигиту кўнгил бўшлиги бор, таъсирчанроқ.

— Садафсиз дур, тикансиз гул бўлмайди, профессор. Жавоб ўрнига, мактубнинг давомига тутинди Бектош Отахонович:

«...Агар эсингда бўлса, укам Умид ҳақида гапирган эдим. Биз икки ғирт етиммиз. Фарқ шундаки, мен отаона меҳрини, тобу тоқатини бир оз бўлса-да кўрганман. У эса темирқанотлигида етим қолган: отани-ям билмайди, оназорниям танимайди. Ўқиб юрган кезларимда умри ўзгалар эшигида қолиб кетди. Дастёрчилик кўчасида чекмаган машаққатлари бўлмаса керак.

Ниҳоят укамни ўз бағримга олиш имкониятига эришдим. Мен ишлардим, Умид ўқирди: тинч, тотли кушлар, ака — шод, ука — бахтиёр...»

Мактубдаги бу сўзлар мен ғамзадани бир ўтга ташлар, бир сувга солар, чиндан ҳам, кошки, ўша кунларим

айланиб келса?.. Мактабдан қайтиб, акамни кутардим. Келиши билан, декчани осиб, таом ҳозирлардик. Сўнгра у китоб мутолааси билан банд, мен дарс тайёрлаш билан машғул бўлардик. Якшанбалари-чи? Бирга сайр қилардик: меним болаликларимга шерик бўларди акам, акажоним... ўша кунлар қайда?

«...Савдон муҳаббат, мени-да ўз йўлига солди,— мактубни ўқимоқда эди профессор. — Уйландим. Оиламизга яна бир одам қўшилди. У кишининг менга қадрдон умрдош, Умидга мурувватли она бўлишини истардим. Ваъдалар ҳам шундай эди. Бироқ, истакларим ўзининг тескарисига айлана борди. Умиднинг теран кўзларида бир вақтлардаги мунг аломатлари, менга нисбатан нечукдир совуқлик ҳолатлари сезила бошлади. Бунинг устига, хотиним ҳам Умидни менинг меҳримдан узоқ тутишга интилгандай ҳаракатлар қилар, юрагимга ғашлик солар. Кейинча пайқасам, аёлнинг бағри торроқ, кўнгли хижил, феълида талайгина худбинлик қуйқумлари бор экан. Эси!..

Қойидим. Софдил кишилар ҳақида сабоқ беришга, яхши фазилатлар уйғотишга мажбур бўлдим. Бироқ, ўзингга аёнки, фурсат танг келиб қолди: Ватан уруши бошланишининг эртасигаёқ сафарга отландим. Иккисидан қилган бирдан-бир илтимосим — иноқликни, одам меҳригиёсини бой бермаслик бўлди. Лафз бир — одамлик ҳам бир, дердим. Чунки, Умид ҳали норасида бола. Кўнглини синдириб қўйиш — ҳеч гап эмас. Ўзинг яхши биласан, бундайларни майиб қилиш осону тўғри йўлга солиш — машаққат. Хуллас, жўнадим...» ,

«Жўнадим» эмиш. Айтишга жўн. Укангиз аҳволи не кечди? Танҳо қолдим. Яна ким билан денг... Кўнгли тош аёл билан-а! Хотинингиз ғайирлиги, укангиз чарслиги бошингизга бало бўлди, акажон.

«...Фронтдан қайтиб келсам,— хат давомини ўқир эди Бектош Отахонович,— Умид йўқ, уйдаям, мактабдаям... кўчага чиқиб кетипти: ўзи саёқ, қилмиши бетийиқ-

лик, ўртоқлари — ўғри-газзоб болалар. Қидира-қидира зўрға ушлаб олдим. Тавба, одам ҳам шунчалик ўзгарар экан. Мўмин-қобил, соғлом Умид ўзининг астарига айланган: турқи совуқ, кўзларида дайдилик тикани, ранги синиқ, елкаси чиққан, тез-тез йўталишини қўймас...»

Акажон, қўп ноқобилликларни ишладим-у, лекийин ўғирлик қилганим йўқ. Тўғри, дайди болалар даврасига тушиб қолдим. Оч-яланғочлик ўз ишини ўмарди. Упкамни совуққа олдириб қўйганим учун аскарликка ҳам яратмадилар. Уйимизга қайтишдан, хотинингизнинг захар сўзларидан, илон кўзларидан дайдилик афзал эди менга. Бу занғар сил касал ҳам ўз вақтида ишини бажармади: ўлардим-кетардим. Ёмонлик билан чарслик мени синдирди. Синдирилган ниҳол қайта кўкармас ё чўкиртақ, қинғир-қийшиқ дарахт бўлиб ўсар. Ундай бўлишни, сизнинг беғубор кўнглингизга тишмай озор бераверишни истамайман. Ҳалиям ўлимимга розиман. Акам ҳам, отам ҳам, онам ҳам — сиз! Ноқобил укангизни кечиринг, акажон.

Шу тобда аҳволим оғирлашиб, ўзимдан кетибман. Акам хатларини нечук тугатдилар, Бектош Отахонович билан Любовь Николаевна қандай қаноатга келишди — менга номаълум қолган эди. Эртасидан Любовь Николаевна қон қуйишни бошлади. Қани энди зегона қонни кўтаришга менда мадор бўлса? Ҳолсизликдан иситма кўтарилар, жоним бераҳм қийноқда, ўлим талвасасида. Бу азоб ниҳоятини чақираман, куним тезроқ битишини истайман, бошимда парвона Любовь Николаевнанинг юзларига қаролмайман. «Меҳнатингиз ҳам зое кетмас» эмиш... Ахир, муз устига итқитилган балиқ ўзини моматалоқ қилиб қанчалик уринса-да, бирдамас-бир тарашадек қотиши бор-ку...

Намозшомгул жамол кўрсатиш пайти бўлса керак. Ана кетдим-мана кетдим ваҳимасида ётар эканман, шундайгина деразам остида бир ёш нарсанинг тоғ жилғасини

эслатовчи кулгиси эшитилса бўладими! Вужудимни заҳар босди: бу микажин мендан кулмоқда дердим. Қўнғироқ кулги талайгина узоқликдан иккинчи бор эшитилди. Дабдурустдан, шу тобдаги нафрат ҳисларим қизиқсиниш билан алмашса, ким экан, бир кўрсам, қиз бола кулгиси ҳам шунчалик беғубор, тип-тиниқ булоқ кўзида ўйнаган шабададай шўх бўлар экан-а?— сингари саволлар бошимни пармалай бошлади. Шу-шу эртаям, кечаям қулоғимни динг қилиб ҳалиги кулги эгасининг шарпасини кутиш менга одат бўлиб қолди.

Бетийиқлик кўчаларида саргардон кезларимда кўп номаъкулчиликларни ишлаганман, биллиб-билмай. Қўлимдан ўтган қизлар ҳам бўлишган. Аммо, кўзи сузуклар билан бўлган муносабатда «оҳ-воҳ»га бориб етиш биздақангилар фалсафасига ёт гап эди. Энди-чи? Қайси бало урди мени? Узини кўрмай-билмай туриб, битта кулгисига шу қадар бино қўйиш! Еки бу ҳолатим ҳам ўлим ёстиғида ётган кишининг чучмал хаёлотимикан?..

— Ҳой қизгина! Қалдирғоч!..— бу, Бектош Отахоновичнинг менга таниш овози эди.

— Лаббай, профессор!— берилган жавобнинг майин пардалари мени шайдо қилган кулги соҳибасига тегиш нафас эканига шубҳам қолмади. Исми Қалдирғоч экан. Кулгиси тиниқ, шалдиरोқ булоқ нафасини эслатганди. Исми, Қалдирғоч-а! Зангори осмонда кўкрак керган, шамолдан тез учмиш қуш жамолини кўз олдимга келтирдикўйди. Хўш, кулгиси — жондек ширин экан, овози — насийм каби майин экан, исми — ажаб топилиб қўйилган эканку-я, бироқ қадди-қомати, қошу кўзлари қандай бўлса, ақли расодир, табиати — тоғ жилғасидек шўх кўринадди,— деган ўйларим менга тинчлик бермас, мени дераза томон тортар, тур ўрнингдан, бир кўриб олсанг-чи, далдасини берар эди.

«Тўхта-чи,— фикрим бойлоқдаги тойчоқ каби нотинч,— Бектош Отахонович уни ким деб чақирди: «Ҳой

қизгина! Қалдирғоч!»— деди. Бегонагаям, хотинигаям бундоғ муомала қилмаса керак эди. Қизимкан?.. Ҳа-а, қизидир. Унда нега Қалдирғоч: «Лаббай, профессор! жавобини қилди экан. Қизи учун андак ўхшамаганроқ (овозидаги майинлик ва мойиллик ҳам шундан нишонан-ёв?) жавоб...»

Шу зайлда кунларим ўтаверди. Оёққа ҳам босдим. Дераза олдида туришга қаноат қилмай, санатория хиёбонига чиқишни ҳам одат қилдим. Бектош Отахонович билан Любовь Николаевна ўзларида йўқ хурсандлар. Гўё дори-дармонлари наф қилган эмиш. Менинг борлигим-йўқлигим эса фақат бир мушкулот билан банд: Қалдирғоч кулгисини эшитсам, гоҳ шўх, гоҳ ҳазил юришларини кўрсам, яқингинасидаги ҳаводан нафас олсам. У албатта, ҳеч нарсадан хабарсиз, мендек ранги заъфарон, сояда ўсган ўт каби нимжон нарсадан ҳазар ҳам қилса ажаб эмас.

Қалдирғочни узоқдан, зимдан бўлса-да, кузатганим сари таажжубим, меҳрим ошар, жумбоқ саволлар сон кўпаяр: танҳо юришни, бирон нарсага, айниқса гул-чечакларга тикилиб ўлтиришни, тинмай китоб ўқишни севади. Баъзан кулиб тўймайди, баъзан ўйга толиб қонмайди. Қаёнларгадир йўқ бўлиб кетишини қўймайди. Қалдирғоч рассом қиз экан. Кунлардан бир кун мен унинг мольбертини елкалаб «натура»га отланганини кўриб қолдим.

Тоғ баҳорининг ўша оромбахш кунларидан бирида жудаям енгил тортиб ўридан турдим. Апил-тапил ноушта қилиб хиёбонга тушсам, енгилгина кийинган, мольберти елкасида, тоғ сари йўл олган Қалдирғочнинг қораси кўриниб қолди. Таваккалига, менам қизинг изидан тушдим. Кўп юрилди. Тоғ киндигига кўтарилдик. Қалдирғоч бир сада дарахт соясида тўхтаб, мольбертини ўрнаштирди, сумкасида чиказган бўёқларини бир-бир тегиб чиқди-да, кўзларини тоғ чўққисига қадаганича илҳомга берилди. Мен эса, Қалдирғочдан талайгина нари-

да, кўриб қолса учиниши мумкин хаёлида, бағримни майсага бердим. Ўзимча, аини вазиятимни барра қўзичоққа кўз тиккан оч бўрига қиёслардим.

Бир парча қора булутнинг якка бўталоғи (адашиб қолгандир?) ҳисобга олинмаса, шишадек осмон тамомила беғубор, борлиқ сукут пинагида. Оқ, сариқ, пуштиранг чечаклар билан безалган кўм-кўк майса бўйлаб елган шабада, чигирткаю асаларилар зимилдоқи табиат осойишталигини сирли лавҳага ўраб-чирмашга шошилгандай гўё. Йўталиб юборишдан қўрққанамдан дастрўмолчамни оғзимга босдим. Ё тақдир, шу ҳолатнинг ниҳояси бўлмаса, дунё-дунё хаёлга чўмган рассоманинг ўйлари бўлинмаса, дейман. Мен ҳам, фикран, бўйчан бу қизнинг тенгсиз қадди-қоматини, чиройини дил кўзгусига кўчириш билан бандман. Афсуски, кўзларини кўролмаيمان, орамиз узоқроқ.

Дабдурустан момақалдиروқ ғалдир-ғулдур кўчса, яшин чақнаса, жала-ёмғир савалай кетса бўладими? Мундай қарасам, ҳалиги бир парча қора булут адашлари билан карвон-карвон кўчмоқда оламга довруғ солиб. Тоғ ҳавоси — сел дарёси, деганлари ҳақ гап. Қалдирғоч, ҳурккан кийикдай ўзини дарахт ҳимоясига олар чоғида, мен томон ўгирилиб «буёққа келинг» дегандай, ҳаракатлар қила бошлади. Оббо, вой, шарпамни пайқаган экан-да. Қиз боланинг оҳудан ҳам сезгир бўлишига энди ишондим.

Оёққа босганимни биламан, қарс-қурс чақнаган яшиннинг найзодор алангаси кўзларимни қамаштирди, қаёндандир пайдо бўлган шамол тўлқини кўтариб ерга урди мени. Яна сакраб оёққа босдим. Кўзларимга ишонмайман, сада дарахтдан фақат бир қулоч чўкиртак қолипти холос. Яшин довруғи Қалдирғочнинг устки кийим-бошини ҳам юлиб-юлқиб нимяланғоч қилиб кетган, зулфи шамолда паришон, баданини ёмғир ювмоқда. Олдига борайин десам — ўзимдан қўрқдим, уялишидан андиша қилдим. Қараб туришга эса сабри-қарорим йўқ заррачам,

қалт-қалт титрайман, тишим-тишимга тегмайди. Узимни ерга отиб урдим-у, бошимни ўраб олдим. Бир вақт қарасам, Қалдирғоч — тоғ оҳуси бошимда турипти. Ним-яланғоч-а! Кўзларида (ё тавбангдан, кўзлари чўлпон экан) даҳшат ва илтижо ўти. Сакраб туриб, устки кийимимни, шимимни ечдим-да, қарамасдан унга узатдим.

Йўлга тушдик. Сўз ортиқча эди. Кўзлар ерда. Санатория хиёбонининг айри йўлкасида индашмасдан ажралишдик. Омади келганлардан эканмиз дейман, бирон кимсага йўлиқмадик. «Толейингдан аканг, сал бўлмаса дoston қилишарди бутун санаторияга».

Палатага қорамни олишим билан Любовь Николаевнага дуч келсам бўладими:

— Балли... Шалаббо-ку?— деб кўз тикди менга.

— Ке-чи-ринг! Жалада қолдим.

— Тезроқ ечиниб, ўринга кириг!

— Хўп.

— Елкангизни беринг-чи, спирт билан қиздиришим шарт.

— Хўп.

— Қалдирғоч ҳам биргамиди?

— ...

— Умиджон?

— Ҳа.

— Бектош Отахонович ташвишда эдилар... Хайрият... У кишидай одамни ташвишга қўйиш, айб! Дунёда камдан-кам учрайдиганлардан.

— Любовь Николаевна, сизга ўхшаганлар-чи?.. Кўпми?

— Албатта-да! Мен атиги шогирдман. Бектош Отахонович билганларининг юздан бириниям билолганим йўқ ҳали. Ана шундайлардан ибрат ола билишнинг ўзи бир фазилат бўлса керак... Энди бирон соатча ўриндан кўз-ғалмайсиз. Хайр!

— Раҳмат, Любовь Николаевна.

Кун қандоқ ўтди — билмадим. Кечки таомдан сўнг палатага кирсам, каравотимда Қалдирғоч устидаги кийим-бошим турипти: ювиб-таралган, дазмоли шай, майин атир бўйи димоғимга гуп-гуп урарди. Кўрдиму юрагим сабр қинидан кўчиб, ҳаловатимдан бутунасига ажрадим. Ергаям, осмонгаям сизмайман, туни билан кўзларим бедор, хаёл, хаёл, хаёл... Қўнғир киприklar ҳимоясидаги чаноғи очиқ чўлпон кўзларида чақнаган даҳшат ва илтижо чиройининг жилоси, тараш-яраш қадди-қоматининг гулдай тоза, жон олгувчи ҳавоси хаёлимдан, кўз ўнгимдан бир дақиқа кетмайди. Қалдирғоч сингари расо қизлар, чўлпон кўзлар севгиларини ерга ташламайдилар, албатта. Мен киму у ким!.. Чапан, ўқимаган, сил касалига дучор нотавонман, дея бир йиғлаб, бир овуниб тунни зўрға оқартирдим.

Қорасини кўрсатармикан шиятида азолаб хиёбонга отилдим — дараги йўқ, кунни билан кутдим — кўринмади. Яна бир уйқусиз тун, гала-гала нотинч ўйлар кечди бошимдан. Нонуштадан сўнг хиёбоннинг энг тўридаги ўриндиққа чўкиб, яна хаёлга толибман.

— Умиджон ака! — бу унинг нафаси эди. Хаёлми, ҳақиқатми? Бирданига ажрим этолмадим. Шундайгина ёнимдан жой олган. Кўзларида уятчан хиргойи кулги. Айниқса, «Умиджон ака» деганини айтмайсизми? Лабларидан, овозининг пардаларидан шарбат томади-я. — Яна тоққа чиқсакмикан?

— Ўша қора булут кўринса — чиқардим-ов.

— Ўйингиз хом. Тарих қайтарилмас... — деди-ю, ижод дардига кириб кетди у. — Ўтган кунги манзара — осмон безовталиги, чақмоқ, жала, яшин урган сада чўкиртагининг ваҳший гўзаллиги ҳануз кўз ўнгимда. Агар ўшанга жижижа ўхшаш ҳолат яратолсам... қанийди... Кеча бутун кун уриндим — чиқмаяпти. Ўзи шундайгина кўз ўнгимда-ю, аммо мольберт ёнига борсам-оқ қўлим титрайди... Бу нимадан бўлса-а, Умиджон ака?

— Билмасам. Унақанги сирларга тиш ўтмайди, — жа-

вобини бердим. Шуям иш бўлди-ю. Тоғу боғ: мен нима кўйдаману Қалдирғоч нима хаёлда.

— Бу ўзингизга туҳмат-ку!— дея фикримни бўлди Қалдирғоч.— Табиатни севишингиз...

— Севишга — севаманку-я, аммо тасвирини қилишда ёки сиздай суратини олишда кесакман.

— Киши дилида дард яшаса — бўлгани. Мурод — меҳнатга боғлиқ... Бу сўзлар меники эмас, профессор-ники.

— Кимники?.. Профессорингиз ким?

— Ким бўларди? Бектош Отахонович-да!

Қизгина кўзғалди. Керик қовоқларида ғалати бир сир, ташвиш аломатини сезгандай бўлдим. Таваккалига яна бир луқма қистирилди. Сўраб қолдим:

— Дадангизми?..

— Оқсой билан Кўксойни кўрганингиз борми?— Бу аллақачонлар йўлга тушворган Қалдирғочнинг жавоби эди. Қизиқ. Нега тўғри жавоб бермайди? Паришонлик-данмикан?..

Орқасидан эргашдим. У олдин, мен кетин Шоҳимардон қишлоғи сари йўл олдик. Пастликка қараб кетган сўқмоқ йўл кийик сингари сакраб бораётган Қалдирғоч ҳаракатларини тезлатар, мени-да елкаларимдан итарганича унга яқинлаштирар, гир-гир шабада қурғур эса йўлдошимнинг гултам бўйини ўғирлаб, димоғимга келтириб урар, баҳримни очар, аъзойи баданимни қитиқларди... Назаримда, шу ором шабадаси бор касалимни олиб кетгандай: гўё мен соппа-соғ одам, орзу-ҳавас билан тўлиб-тошган, севги хабари билан маст йигит. Қалдирғоч, Бектош Отахонович, Любовь Николаевна каби кишилар назокати безори Умиднинг дайди табиатини кўкка совуриб, одам бўлиш, яхши ният йўлида яшаш мақсадларини кўнглига жо қилса ажаб эмас. Енгишим, синиқ руҳимни енгишим, яхшилар қаторида ҳаёт кечирим шарт! Севгим, биринчи севгим... Кўзлари чўлпоним...

— Вой, Умиджон ака!— дея йўл устида ўтириб қол-

ган Қалдирғоч қошига шошганича етиб бордим. Бир оёғидан тирқираб қон оқмоқда, ранги-қути қоғоз дейсиз.

— Нима қилди?

— Ана у тош остидаги кундага қаранг-а... Чўкиртаги шиппагимни йиртиб оёғимга кириб кетди чоғи... Оғриғига чидаб бўлмайди.

— Ҳозир... ҳозир,— деганимча, Қалдирғоч оёғидаги шиппак билан пайпоқни еча, чўкиртақ қаламчасини тортиб олишга киришдим. Бироқ чуқур ботган экан. Қўл билан иложини қилолмадим. Шундай чирқирашидан сабриқарорим тугаб, тишларимни ишга босганимни, тирқираб оқмиш иссиқ қонини қулт-қулт ютганимча азоб сабабини суғуриб олганимни, жароҳатини пайпоғи билан танғиб боғлаганимни биламан. Ё тавбангдан! Бундай боқсам, тиззамда шинаванда рассомлар хўбам топиб ишлашган рисоалардаги оёқ... ранги шафтолининг гулидай нимқизғиш — ниммомиқ... табиат худосининг паранг рандасидан ҳали-замонгина чиққан десам, хатоси бўлмас.

— Умиджон ака, яқинроқ келинг. Оғзи-бурнингиз қон. Артиб қўяйин-а!

Бу нидо, қиз бола устмонлигимни ё меҳрибонлигимни — билолмадим, темирдай қизиган баданимдан совуқ чиқариб юборди: қаноат тизгинини аллақачонлар узиб қочган ҳиссиётим жиловини зўрға қўлга киритиб, инсонликни (ҳайвоний ҳирс тантанасига қилча фурсат қолганди) бой бермадим. Бу чин муҳаббат, ўғил бола кўксидан бош кўтарган биринчи муҳаббат савдоси бўлсамикан! Йўқса, аввалги кезларим бўлсами, айиқ сингари йиртиб ташлардим...

Шу йўсинда Шоҳимардон қишлоғига тушиб бордик. Икки тоғ этагида, жуфай сой ёқасида ўз маконларини яратган шоҳимардонликлар чиндан ҳам табиат болалари эканлар. Қайга боқманг — беқиёс гўзаллик: сувдаям — тошдаям, боғдаям — тоғдаям... Бир-бирига қарама-қарши икки ясси тоғ устидаги манзил — кўҳна масчиту

Ҳамза қабри гўё ҳануз ўзаро мунозарада. Лекин бор ҳақиқат «бисмиллоҳир раҳмонир раҳим» томонида эмас, балки «Яша, Шўро» тарафида эканини ҳар қадамда қариялар пешонасиданам, ёшлар кулгисиданам, гўдақлар тамшанишиданам, қуёшнинг ярқирашию, сувнинг шарқирашидан ҳам пайқаш қийин эмас.

Биз қишлоқнинг кафтдек майдончасини кесиб ўтдикда, икки сой туташадиган манзилдаги харсангтош устидан жой олдик. Ажаб манзара.

— Қаранг-а? — Қалдирғочнинг майин овози хаёл, сир тўлқинида сузарди.— Мана бунни Кўксой дейдилар, буниси Оқсой. Осмон каби зипзилол бу сой оқимини баланд тоғлар тўшида қайнаган Кўлиқуббондан олармиш.

— Осмон рангию қуёш тафти шундан денг?

— Ҳа. Буниси эса, оқсоч она тоғлар чўққи-чўққисида ярақлаган музу қордан...

— Она сутининг ўзгинаси-я!

— Ҳа,— қошлари чимирилган Қалдирғоч сўзида давом этарди.— Халқ нақлига кўра Кўксой — баҳодир йигит, Оқсой — жамила қиз эмиш. Бир-бирига интилган икки оташ қалб. Тунда тўлин ой, шамолдан тез учар оҳулар ўртада элчи, севги элчиси вазифасини ўтаркан. Висол қаноти, дийдор кўришув ғайрати иккисини ҳам йўлга солади. Тоғу тошлар бағрини ёра-ёра йўл очганларича севишганлар ниҳоят шу манзилда учрашадилар. Умиджон ака, разм солинг-а?

— Нимага?

— Учрашув пайтидаги савдога.

— Тушунмадим. Қандоқ савдо?

— Икки сой учрашади-ю, лекин бирдан қўшилиб-қовушиб кетишмайди. Қаранг-а! Улар гўё куч синашгандай, севги ниятининг покизалигини яна бир бор синовдан ўтказмоқчи бўлгандай анчагача олишиб, бўйлашиб борадилар. Сўнгра, нақшин олманинг икки палласидек бир-бирларига тенг эканини, севгилари чин эканини, тўлин

ой ҳикояси ҳам, оҳулар афсонаси ҳам боргина ҳақиқат эканини ўз кўзлари билан кўришган, қалбан ишонч ҳосил қилишган Кўксой билан Оқсой — яъни баҳодир йигиту жамила қиз бир тану бир жондек қўшилиб кетадилар, тўлиб-тошиб оқадилар, деҳқоннинг чанқоқ ери, халқнинг чаман боғи томон югуриб-сладилар. Энди тушунгандирсиз?— дейиши билан бундай зимдан қарасам ё тавбадан, Қалдирғочнинг ранги ўчган, кўзлари намиққан кўринди. Шошиб қолдим.

— Тушунганда қандоқ...— бу жавобим ҳам тўмтоқроқ чиқди-ёв?

— Йўқ! Тушунмадингиз,— дея сакраб ўрнидан қўзғалганича йўлга тушар экан, алам, зарда аралаш қўшиб қўйди.— Ёки тушунишни истамайсиз...

— Қалдирғоч!.. Қалдирғоч!!— деганимча қолавердим. Орқа-ўнгига қарамасдан кетворди. Кейинидан чопмадим. Менинг кўнглим ҳам исгадир ёлғиз қолишни, ўтган кунларни фикр ғалвиридан бир ўтказиб кўришни истар эди. Оқсойни ёқалаб йўл олдим. Соининг шариллашию сайроқи қушларнинг чийиллаши ақлимни тезларди.

«Ҳой бола,— дердим ўзимга-ўзим,— бу нима қилгани бўлди? Икки сой қовушган жойга бошлаб келиб, сўзлаган қиссасининг ҳиссаси?.. Тенг тенги билан, тезак қопи билан, демоқчимми? Тенгим эмассап, бутунасига телба бўлмасдан туёғингни шиқиллатиб қол, дегани бўлса-я?.. Ҳа, унда дафъатан бу қадар оқариш-кўкаришнинг сабаби нима экан?.. Қиттак аччиқроқ зарда қилдимми? «Тушунмадингиз... Ёки тушунишни истамайсиз», эмиш... Тўхта, Умид, нега ҳар нарсани ўзингга олаверасан, балки кўнглида бошқа, сенга ошкор бўлмаган алами бордир? Балки, йўлдан адашган, қалбининг бир учини тенги бўлмаган одамга ушлатиб қўйгандир? Ким бўлса ўша?.. Аҳ... йўғ-эй... Наҳотки, Бектош Отахонович отаси эмас?.. «Дадангизми?» — деганимда жавобини чалғитди-я... Эсингдандир? Бектош Отахонович: «Ҳой қизгина! Қалдирғоч!..»— деб чақирганида унинг: «Лаббай, профессор!» жавобини

қайтаргани?.. Ҳа-а, демак, отаси эмас, адашиб кўнгили берган одами... Нега энди адашган бўлсини? Бир-бирларини севишса-чи? Далилиниг — фақат улар ёшидаги фарқми? Бу дунё ундай савдоларни кўп кўрган... Шундайку-я, лекин аламини бу қадар зарда билан менга англитишида, чўлпон кўзларининг бир майини, бир хуркиб менга боқинида қизиқ аломатлар бор-ку?! Умид, юрагини тарс ёрилса — ажабланма, балки сени севиб қолгандир, балки...»

Уйларим, дилимини ўйнатган, фикрини тезлаган ўйларим сапчиб оқар сойини сўқмоқ йўли билан битта тўкилди. Кун қариб, шом қуйилганида санаторияга кириб борибман. Бир вақт қарасам, унинг ланг очиқ деразаси қаршисида турганини биламан. Шундайгина дераза ёнидан жой олган Қалдирғоч кўзлари китобда. Иймәнгилган бошгинаси, роз бўйинини гўзаллигига нима етсин. Қараб тўймайман... Табиат беармон сахий бўлмаса, бир қиз болага шунча жозоба, шунча чиройни бериб қўярмиди? Эркак зотининг офати ҳам, саодати ҳам шундайлардан.

Қиз хонасида Бектош Отахонович қораси кўриниб қолди. Буни кўрдиму совуқ қор захрини тортаётган кишидай қалтирай бошладим, тишим-тишимга тегмасди... У тиккасига қиз қаватига келиб, икки қўллаб ушлаганича Қалдирғоч юзини ўзи томон бурди:

— Йиғладингми? — деб сўраб қолди Бектош Отахонович ва унинг юз-кўзига узоқ тикилганидан сўнг яна давом этди. — Қовоқларинг кўпчиб, милкларинг қизарган?

Қиз жим экан, Бектош Отахонович дабдурустан чўлпон кўзларни, қорача ширин юзларни, паршон қўнғир сочларни олазарак ўпишга тутунса бўладими? Ич-ичимдан йиглаб қочдим. Қиз эмас!.. Қиз эмас — бу ҳақиқат дилимини-тилимини куйдирарди.

Туни билан мижжа қоққанни йўқ, хаёл — азоб,

азоб — хаёл дарёсининг гирдобида чир айланганимча. Эртаси касалларни профессор кўрадиган кун экан. Ёрдамчиларини эргаштирган Бектош Отахонович палатага кириб келди:

— Салом, йигит.

— Ассалом.

— Хўш, Любовь Николаевна, Умиджоннинг касаллик тарихига қўшилган янги саҳифаларда нималар ёздингиз?— деганича профессор ёнимдан жой олди. Любовь Николаевна сўзлай кетди:

— Қасалнинг умумий аҳволи кутилмаган даражада яхши. Қон составидаги иллатлар йўқ бўлди. Бундан икки кун аввал рентгенга солган эдик: ўпка деярли тоза. Мана суратига қаранг-а, Бектош Отахонович.

— Тўғри. Фикрларингизга тўла қўшиламан,— деди у рентген суратини синчиклаб кузатар экан, сўнгра кифтимга қўл ташлаганича сўзида давом этди.— Жир битишиям чакки эмас, лекин бугун рангингиз синиқроқ кўринадими, Умиджон?

— Қайдам.

— Қайдам?.. Кўйлакни ечинг! Қани, ўпкангиз билан бир гаплашиб кўрайлик-чи?

— Марҳамат,— деганимни биламан, кўзим профессорнинг оппоқ халати ёқасидаги лоларанг бўёққа тушиб қолса бўладими. Худди ўша... Кеча Қалдирғочнинг гулбарг лабларидаям шу бўёқнинг ўзгинаси эди-ку... Бунинг устига кўкрагимга қулоқ берган Бектош Отахоновичдан аниқётган атир ҳидиям ўшаники. Қалдирғоч хушкўрган, меним димоғимга аллақачонлар унинг муаттар бўйи сифатида ўрнашиб қолган атир ҳидининг ўзгинаси-я... Нима ўйлашимни билмайман. Кўнглимдан ғизиллаганича турли хунук гумонлар кечади... Йўғ-эй! Наҳотки?.. Унчалик эмасдир... Ниҳоят, иродам синди. «Мен соғман! Тинч қўйинглар мени!» деганимча уларни ҳайратда қолдириб, палатадан чиқдим-кетдим.

Қайда ва қанча кезганимни эслолмайман. Севги дарди, шубҳалар заҳри, рашк алами кўксимни кесворди. Шубҳаларим Қалдирғочни айбласа, севгим оқлайди. Рашк алами унинг бошига таъна тошларини ёғдирса, ишқим қалқон вазифасини ўтайди. Қалдирғоч шунчалик беғубор чечакки, унга ҳатто мезон заррасининг ҳам юқишини истамасдим. Аммо ҳалиги далиллар-чи? Бектош Отахоновичнинг кечаги оқшомдаги олазарақ вазиятини, бугун менинг вужудимда ўт ёққан нарсаларни нима дейиш керак унда! Қалдирғочнинг ўзи ким, ахир? Қизими? Йўғ-а, қизи эмас, йўқ. Хўш, қизи бўлмаганда, кими?.. Еки, устомон овчининг тўрига тушган гул учирмамикин-а-а?..

Бу нотинч, жон қозиги хаёлларим бутун кунни ўғирлаб, ниҳоят тоғ осмони чироғлари ҳам жамол кўрсатишди. Мен, бечора яна уларнинг уйи ёнидан, деразаси ярим очиқ кечаги хонаси қаршисидан чиқиб қолсам бўладими. Ёғду атрофида парвона жонивордай узоқ кетолмадим. Бировлар суҳбатига қулоқ солиш, ланг очиқ деразалари орқали уй ичини таъқиб остига олиш беадаблик, албатта. Биладан-у, бироқ беихтиёрман. Қалбим ақлим устидан ҳоким бўлгани учун шу елимликни ҳам ишладим. Кўзим Бектош Отахоновичга тушди. Хонанинг тўридан жой олган бу одамнинг руҳи паришонроқ кўринади. Қалдирғоч эса ўқ еган кийикдай нотинч, оёқда, хонанинг у бошидан-бу бошига бориб-келишини қўймасди.

— Қалдирғоч, мени кўпам қийнайверма, етар,— дерди Бектош Отахонович.— Ёшлик юлдузи чатнаган чўлпон кўзларингда чехрамдаги қариллик малолига имо-ишоранинг асарини кўриш — мен учун қайта ўлиш билан баббаравар гап. Ҳа-а, хотиним бор эди. Чолу кампирлар бевақт ўлган акам ҳалолани менга хотин қилишди. Шундай одат ва одоб бор экан. Акамлардан, ишонган тоғларидан жудо бўлишган отам билан онам истакларини ерда қолдириш — уларни тириклай тупроққа кўмиш билан

тенг экани учун ҳам мажбур бўлгандим. Аммо у бечора аёлга нисбатан қалбим исимас, ачинишдан ўзга сирни билмасдим. Сўнгра фронт, ярадорлик, госпиталь...

— Типаж излаб, ярадор аскар портретини ишлаш учун типаж қидириб госпиталга борсам,— бу Қалдирғоч овози эди. У нафаси қисилган одам каби гапиришида давом этди:— бошидан ўқ сган ҳуш-беҳуш одамга дуч келиб қолдим: қошлари, қовоқлари, юз тузилишлари худди Мавлоно Беҳзод чизган антиқа миниатюралар нусхасидан... Пешоналаридаги уч йўллик тугун юзга урган ҳаёт, ирода, ақл тафтидан нишона... Хуллас, изланган типажнинг айна ўзгираси... Илҳомимга илҳом қўшилиб, ишланажак портрет хаёлида эканимни билмап, кўзларингизни оғир очдингиз-да, «сув-в-в, бир қултум... сув-в» дея менга тикилдингиз. Югурганимча сув келтирдим. Авайлаб бошингизни кўтара, иёлани тўғрилаган эдим, энтикиб, тўхтаб-тўхтаб ичдингизда, исимини сўраб қолдингиз,— кимсиз?— деганингиз ҳали-ҳали қулоғимда.

— Қалдирғоч!.. жавобини олдим ўшанда,— дея илиб кетди сўзини Бектош Отахонович.— Шу-шу жароҳатимга, азобимга энг зарур малҳам сен, Қалдирғоч бўлиб қолдинг. Кун сайин келишингни энтикиб кутардим. Келдинг дегунча «тезроқ кета қолса» ташвишида бўлардим. Азбаройи ўзимдан, одамлардан, сенга гап-сўз тегизиб қўйиши мумкин бўлган яқинларимдан қўрққаним туфайли... Мана, йиллар ўтди. Бахтим, саодатим — сен билан бирга кечган онларда... Шу чоққача, қоя осмон кўли чиройини, оромини тўфон хазонидан нечук асраган бўлса, мен ҳам сенга, шаънингга, қиз бола отингга қиттак ҳам доғ юқтирмасликка бор кучимни сарфладим. Ота-она орзу-ҳавасини ҳам синдирдим. Энди бошим очиқ... Шу келишингда узил-кесил жавоб бермоқчи эдинг? Аммо... кейинги кунлар... кўзларингда ётсираш, мендан ҳуркиш... Ёки, бирон бошқа одамни севиб қолдингми?

— Умид қандай йигит?— деб юборса бўладими тўсатдан Қалдирғоч.

— Қим?! Умид?..

— Ҳа, ҳалиги Умиджон-чи... биласиз-ку?

— Тилга олишга арзирлик ундоқ йигитни билмайман, лекин ўғрилик — газандалик кўчасида сил касалига дучор бўлган Умид деган бир болани ўлимдан сақлаб қолдим. Бунисини биламан.

— Нима? Уғри — газанда?!

— Тарбият кўрмаган одам — ёмонлигини қўймас. Инонмасанг, мана,— деганича стол тортмасидан олган бир нарсани Қалдирғоч томон улоқтирди Бектош Отахонович,— унинг акасидан келган хат. Ўқиб кўр!

Гап-сўз шу ерга етганида сабри-қарорим тугади. Агар Қалдирғоч бу ердан узоқроқ жойда бўлганидами, Бектош Отахоновични тилиб, ёриб ташлардим. Номардни қара-я!.. Тўхтаг, одам боласи эканимни, сизга ўртоқ профессор, Қалдирғочгаям исбот қилганим бўлсин, кўзингиз уйқуда, ақлингизни мой босган, деганимча Шоҳимардондан бошимни олиб қочдим-кетдим.

Акмал, дўстим, мана тоқ юришимнинг «сири» ана шунда. Энди сенга барчаси аён.

— Ушандан бери учрашмадингларми?

— Йўқ.

— Қалдирғоч тақдири қандай яқун топди экан?

— Билмадим.

— Умид, қайроқ тош экансан!

— Ке, энди ухлайлик, уйқунгни қочирганим учун узрлиман...

Умид орқасига ағдарилди. Тонг нафасини сезган серғалва шаҳар ғовур-ғувури кучга кирмоқда эди. Гул ўлка хумори, дўстим дардининг оромтам шабадаси мени бутунлай элитиб ташлаганига қарамай, Қалдирғочни қидириб топишга қасд қилдим. Албатта, қайда бўлмасин Қалдирғоч, бу омон бўлгур Умиддай чин инсон қалби-

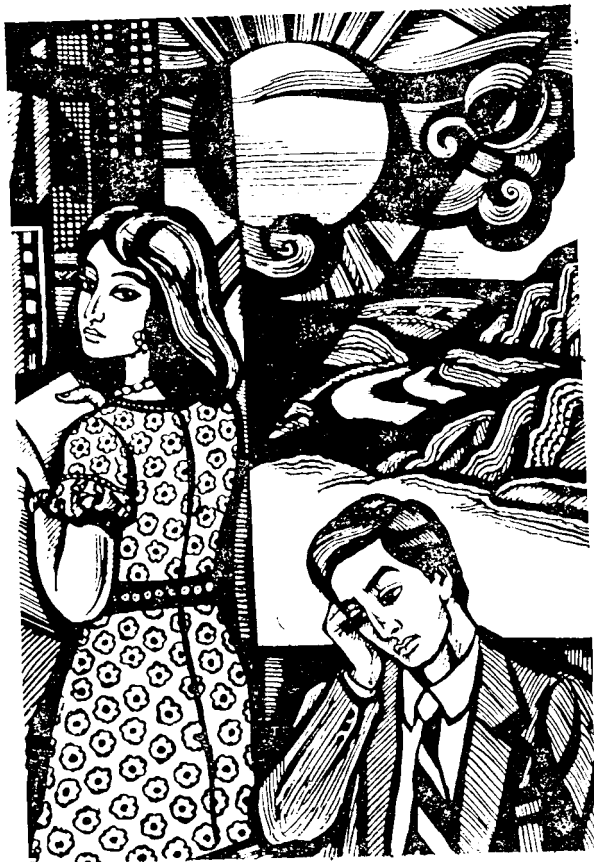
нинг «сири»ни билмоғи лозим. Балки, табиблигим шифо
келтирар... дўстимга, Қалдирғочга...

Умри азиз китобхон, сизча ҳам шундоғми? Маслаҳат
беринг!

С У Н Г

Тошкент, 1965 йил, 26 апрель

ПЪЕСА

*Лениннинг ҳамиша тирик
даҳосига содиқ қолиш —
буюк бахтдир!*

ЗАМОН ДРАМАСИ

Уч парда, тўққиз кўринишда

ҚАТНАШУВЧИЛАР:

Собир — совет ёзувчиси.
Сильвия — ғарб адибаси.
Азиз Камол — революцион ҳукумат раиси.
Жамилабону — унинг онаси.
Ота Дархон — Олий мажлис раиси.
Малик Маҳмуд — Азиз Камолнинг
ёрдамчиси, полковник.
Ойиша — Коммунистик партия раҳбарларидан бири.
Жобир Ансор — ҳарбий нозир, генерал.
Фозил бинни Аёз — ташқи ишлар нозир.
Носир Жавдат — маориф ва маданият нозир.
Низом Вали — зироат ва саноат нозир.
Иброҳим Аҳмад — шайхулислом.

Нуржаҳон — қирол Ҳумоюн қизи.

Бэлл Смит — элчи.

Ғулом ака — ошпаз.

Назир бува)
Бургутали)
Келин) Ҳамқишлоқлар.
Куёв)
Бева хотин)

Деҳқон

Ишчи

Талаба

Офицер

Аёл

Эркак

Уламо

Муллавачча

Хоним

Жаноб

Қиз

Йигит

Пардозчи

Халқ вакиллари, давлат мансабдорлари, ҳарбийлар, санъаткорлар, ёлланма каллакесарлар.

Воқеа яқинда озодликка эришган давлатлардан бирида, XX асрнинг ташвишли олтмишинчи йилларида кечади.

БИРИНЧИ ПАРДА

Авансцена. Чапда Собир ва ўнгда Сильвия ижодхоналари.

Сильвия (*хаёлга толган, қалам тебратмоқда*).
«Ассалом, месъё Собир! Мактубингизни олдим. Ташаккур!»

Қаламкаш дўстим, мақсадсиз санъатда на имон ва на хосият бўлиши мумкин, деганингиздан сўнгги асаримни ўқиганингиз маълум бўлди. Немис фашистлар концлагерида туғилиб, ажабки тирик қолган, етимлик-дарбарликнинг тайғоқ, дайди кўчаларида ҳам одам шаънини бой бермай, тавбаки, шу кунларга етиб келган Сильвиянинг — сизга ёт қирғоқ адibasининг ҳозирги ҳаёти денгиз тўлқинидаги писта пўчоқнинг ўзгинасимикан?!

Нима қил дейсиз? Улуғ Октябрларингга ҳурматим чексиз. Морис Торез тобутини елкамдамас, бошимда кўтардим. Аммо социализм идеаллари тўласича менга ботмайди. Кўз ўнгимдаги муҳитда эса (сиз уни, бемор империализм олами, деб атайсиз) инсон ва гўзалликни сариқ чақага тиккан иблисона жазава айни авжида.

Бродвей билан плац Пигалнинг фаҳш булуту тошқиндай босса, Фарбнинг ақли ҳисобланган Кеннеди боши фарбчиларнинг ўз қўлида мажақланса, кичкинагина Вьетнам устига офатдай ёпирилишса, Грецияда қирғин, Осиеда фитна, Африкада давлат тўнтаришлари, Европада янги фашизм тўлғоғи... Иккинчи жаҳон урушидаги дарё-дарё қурбонлар ҳам дунёнинг ақлини киритмабди-да!

Энди айтинг-чи, ана шу саросима тўфонида «писта пўчоқ»нинг исёнидан не фойда? Ҳаёт оқимида лоқайд, ҳа, лоқайд тирикчилик ҳаловатини кўзлашдан ўзга нечук нажот бор? Сизнинг ёзувчи — жаҳон тақдирига жавобгар; инсон саодати, олам тинчлиги йўлида толмай меҳнат ва жанг, жанг ва меҳнат қилмоғи зарур қабилидаги фалсафангизни қандай англашим керак?! Ётар, тўйдим дунёсидан, куним ўтса — бас!

Сизга саломатлик, ижодий бахт тилайман. Эсингиздан чиқарманг мени. Ҳурматингизга содиқ —

Сильвия».

С о б и р (*дарёдай уйғоқ*). «Мадам Сильвия, саломим ва яхши тилакларимни қабул қилгайсиз!

Бор ҳақиқатни юзга айтган ва уни ҳазм қилиш камолига эга бўлган кишиларгина дўстлик ҳурматига содиқ қолишлари мумкин. Асарингиз ва хатингизни ўқиганимда доно Шарқ тўқиган бир ривоят кўнглимдан ўтди. Афв этинг, шуни эсингизга солмоқчиман.

Икки дўст (бири кўр экан) узоқ сафарга чиқибдилар. Саҳройи Кабирда кўрнинг қамчиси қўлидан тушиб кетди. У отининг жиловини тортиб, қамчини излайди. Бир заҳарли илон тун совуғида қарахт, қотиб ётаркан. Кўр уни қамчи деб олганича отига минади. Кўзи очиқ ҳамсояси унинг қўлида илонни кўргач, ошиқади:

— Дўстим, қамчи хаёл қилиб олганинг заҳарли илонку! Ташла!

— Епирай, оллоҳим-ку менга эски қамчи ўрнига янги-сини раво кўрибди. Нима? Уни мендан тортиб олмоқчимисан?

— Эй, нодон дўстим, сендан қамчи тама қилаётганим йўқ. Аммо ҳамроҳликнинг шартларидан бири — йўлдош хатарда бўлса, уни огоҳ қилишдир. Тезроқ ташла уни!

Бу сўзларини ўжар кўрга маъқуллата улгурмасданоқ одам қўлининг ҳароратидан жонланган илон уни чақади ва ҳалок қилади.

Шу-шу «кўр тутганини қўймайди», мақоли яшар эмнш.

Азиза Сильвия, изоҳга ҳожат бўлмаса керак. Мен ҳануз сизни теран ақл, ўткир кўз ва ноёб истеъдод соҳибаси сифатида қадрлайман, тутганини қўймайдиган кўрнинг ҳирси сизга ярашмайди. Дарвоқе, ўз муҳитидаги ҳалиги газандаликларни кўра билиш бунинг исботи.

Инсон ва олам тақдири юрагингизга яқин бўлгани учун ҳам сиз номуси ўғирланган қиз боладай азоб чекмоқдасиз. Бу азоб оташида тобланиш сизга, илҳомингизга куч беришига, сизни янги ҳаёт ғоялари соҳилига олиб чиқишига, негадир ишонгим бор.

Тошкентлик дўстларингиз сизни — илҳом шайдосини ватанингиз Францияда қанот олган «Интернационал» издошлари орасида кўришни орзу қиладилар. Ниятимиз холис.

Жайрон кўзли муҳтарама, ҳаёт ва ижод йўлидаги изланишларингизга барака. Кўришадиган кунлар ҳам бўлар ахир. Сизга ҳам руҳий, ҳам жисмоний, сиҳат-саломатлик истаб қолувчи ихлосмандингиз —

Собир».

Сильвия. «Месье Собир, салом, табибим!

Тап тортмай савалашни сиздан ўрганмоқ лозим экан. Тошни тешар ғазаб, қулфи дилни очар самимият... Хуллас, сўзлари шибба мактубингиздан хафа эмасман, заршунос.

«Янги соҳил» ҳақидаги ниятингизга ҳозир бирон жавоб айтилмайман. Уртада «тақдир» муаммоси бор. Мана бир мисол:

Линкольн 1860 йилда, Кеннеди эса 1960 йилда президентликка сайланишган. Иккиси ҳам жума куни, ўз хотинлари кўз олдида ўлдирилади. Линкольн вориси бўлиб Жонсон исмли одам президент қилиб кўтарилади. Кеннедининг вориси ҳам — Жонсон, Линкольн котибаси — Кеннеди исмидаги аёл президентнинг театрга боришига (маъ-

лумки, Линкольн театрда ўлдирилганди) қаршилик кўрсатган бўлса, Кешнедининг ҳам котибаси Линкольн деган аёл унинг Далласга, президент ўлдирилган ана шу қаттол шаҳарга сафар қилишига тиш-тирноғи билан қарши турган...

Ана кўрдингизми, гап номуси ўғирланган ниҳолдай азоб чекишдамас, гап тақдири азалда. Шунга кўра шоир Фафур Фуломнинг «Тақдирин қўл билан яратур инсон...» сатри ғалат хаёл. Социализмми, капитализмми — бари бир чувалган дунё чувалганича, жумбоқлигича қолаверади: бойлик ва гадойлик, тўқлик ва шўхлик ҳам шундан. Империализм билан коммунизм ўртасидаги туб зиддиятлар ҳам шундан. Бугун «Миллий социализм», «Халқ капитализми», эртага «Ислох социализми», индинга «Демократик социализм» ҳақида жар солиб, ярим йўлда дами чиқиб кетаётган «Учинчи олам» эл-юртининг заҳматлари ҳам ана шундан. Нафис адабиётда ҳам айни ҳол, жонон йигит!

Собиржон, қандай, тутун қайтаришда Рим Папасидан ҳам ўтказвордим, шекилли? Узр, саҳарда табибим деб, шомда ирғишлаганим учун кечирим сўрайман. Ҳа, аёл нарсанинг табиати айни шамол — чаманзор ҳам, сассиқ кўлнинг юзи ҳам уники.

Тошкентлик дўстларим ниятига келсак, майли, даҳанаки жангни йиғиштириб, «Учинчи олам» мамлакатлари кечмишини ўрганишга бел боғладим. Исбот ва далилларим мағзини ундан кейин чақарсиз. Хуллас, Сильвия — «Фигаро» газетасининг махсус мухбири (биламан: «Фигаро»ни ёмон кўрасиз)... Юрган — дарё эмиш! Африка сафарига тушаман.

Месьё Собир, сеҳргар Париж, Сена қирғоқлари, Мон-мартр сизни ўлардек соғинишган. Балки, келарсиз? Ёки сафар йўлларида учрашармиз? Хайр, табибим. Висол орзуси билан шод дўстингиз —

Сильвия».

С о б и р. «Салом, мадам Сильвия!
Қарорингиз менга маъқул. Нотинч замонамиз «сир-асрор»ига калитни ўз сўзлик асаби саросимасида, одатдан ташқари ечилиб тўқилган «тақдир фалсафаси»данмас, ҳаётнинг ўзидан изламоқ — ажиб муддао. Толеимга шукур, меҳнатим анча енгил тортибди. Хоним Сильвия, бу («Шамол» ҳақидаги фикрингиз афсусгагина лойиқ) кифтингизга қўнган илҳом парисидан дарак!.. Гарчи, бетайин «Фигаро» газетасида ишлашингиз мени бир қадар ташвишга солса-да, Африка сафарингиз қутлуғ бўлсин.

Африка қитъасида 150 йиллар чамасида колониал офат зулмини чеккан, қон кечиб озодликка эришган мамлакат бор. Ўйлашимча, ўша юрт озодлигига қарши янгидан бошланмиш тажовуз шу кунларда ғоят ловиллаган пайт. Келинг, ана шу диёр жафокаш халқининг кечмиш-кечирмишларини бирга кузатайлик.

Сизга чидам, ғайрат тилаб қолувчи дўстингиз —

Собир».

БИРИНЧИ ҚҰРИНИШ

Ҳарбий нозир боғи. Оқшом. Хонаи хос. Жобир Ансор, Фозил бинни Аёз, Низом Вали, Иброҳим Аҳмад, Бэлл Смит.

Бақамти суҳбатнинг долзарб пайти.

И б р о ҳ и м А ҳ м а д. Алалхусус, бу шайтоний кашфиётга ақл бовар қилмайди-я!

Н и з о м В а л и. Ватанимиз янги дастури — ислом социализми бунёдга келармиш... ҳа-ҳа-ҳа...

И б р о ҳ и м А ҳ м а д. Эй-й, кулманг! Озодлик, инқилоб дея анҳазрати қирол Ҳумоюнни ўлдирдиларинг... Хўш, эл-юртимизни куфурлар оёғи остига ташламоқ ҳаракатида юрган Азиз Камолнинг ўзи ким?

Н и з о м В а л и. Ҳей, ўша, товариш Ойиша ўйнаши-да!

Иброҳим Аҳмад. Иттифоқо, иккисини ҳам қўш-мозор қилиш фурсати аллақачонлар ҳил-ҳил пишган.

Жобир Ансор. Биродарлар, жўжахўрозлик сизу бизга ярашмайди. Қизишманг!.. Марҳамат, саиди нозир!

Фозил бинни Аёз. Жаноблар, тил қичитишдан нарига ўтмаслик — телбалар одати. Ташқи ишлар назоратида шу одат илдинини қирқавериб тепакал бўлдим, мўйловимга қиров тушипти...

Иброҳим Аҳмад. Алалхусус, бир жойда туриб қолган оби ҳаёт ҳам сасир.

Фозил бинни Аёз. Сабр қилинг, Шайхулислом... Замон синовлари қаршисида капитализми ҳам, социализми ҳам чақмоқланиб ташланди. Бирида одам боласини капитал қул қилса, иккинчисида инсон деган буюк раҳмат давлат гумаштасига айланади, холос.

Низом Вали. Войвоёк мучал саиди раис Азиз Қамол кашф этган «Ислом социализми» ҳам шу гурзи остидами?

Фозил бинни Аёз. Унисини ўзларидан, зироат ва саноат нозиридан билсак?

Низом Вали. Сиёсату дипломатия мен учун ўт билан сув.

Жобир Ансор. Нондек пиёлага чўкиш-чи?

Низом Вали. Аммо, тусмолимча, имони нарёгда турсин, гўрлариям қўшилиб битган. Ё гурзи остига бостириш шарт — ғиқ этолмасин, ё гурзини бошига шундай қўндириш лозимки, тариқдай сочилиб кетсин. А, лаббай, саиди ҳарбий нозир?

Жобир Ансор. Қасал мусичадай кукулаш билан Азиз Қамол «Изми» тагига сув қуймоқ — оғир иш. Яна шуниям айтиб қўяй: гурзи кўтарган шоввоз қўли қалтираб қолсами, ўз бошининг мажақланиши...

Иброҳим Аҳмад. Епирай, турган-битганларинг ваҳима-ку. Оллоҳ кароматига ҳам ён берасизларми, йўқми?

Фозил бинни Аёз. Азиз Камол худога хуш кел-майдами?

Иброҳим Аҳмад. Шаккокми? Асло-да!

Фозил бинни Аёз. Бандасига-чи?

Иброҳим Аҳмад. Иншоолло, бандасига ҳам... Носир Жавдат, Ота Дархон, Малик Маҳмуд каби бетавфиқларни ҳисобга қўшмайсиз.

Фозил бинни Аёз. Бу гуруҳ унча-мунчани қалдиратиб қўядиган куч.

Бэлл Смит (*секин қистиради*). Мамлакат омбори бўш. Америка ғалла беришдан воз кечди.

Жобир Ансор. Йўғ-эй, демак, қаҳатчилик... сичқонлар ҳасса таянади, авомнинг Азиз Камолга бўлган ишончи, ҳалигндай, синади!

Бэлл Смит. Бугундан буён Ғарб давлатлари савдо-сотик ишларини ҳам бутунлай тўхтатишди. Халқаро банклардаги сётларингга қулф солинди.

Низом Вали. Жаноб элчи, гирибонидан бўғилибди-ку, Азиз Камол огоҳми... булардан?

Бэлл Смит. Жаноб нозир, шуни яхши билингки, бизлар дўстлик садоқатига гард юқтиришни ҳаром ўрнида кўрамиз. Дастлаб сиз азизларимизни — бу элу юрт тадбиркор давлат арбобларини огоҳ қилмасдан, у кимсага лом-мим дейилмайди.

Жобир Ансор. Ташаккур, қадрдонимиз Бэлл Смит... Саиди нозир, чамамда, фикрингиз ярмида тўхтаган эди?

Фозил бинни Аёз. Балли... Ватанимиз тақдири ҳалокат жариди экан, нажот... янги келажагимизни изламоқ — виждон амри. Бирдан бир йўл — Азиз Камолни, маслакдошларини ўртадан кўтариб ташлаш... Армия биз тарафда. Агар ишонч ва кўмакларингиз бўлса, буёғини ҳарбий нозир саиди Жобир Ансорга қўйиб берсак... Қалай?

Иброҳим Аҳмад. Тиллодек!

Жобир Ансор. Жаноблар, шу тобда юракларинг-

га қил сигмасаям айтай, бу ишончини оқлаш қўлимдан...
Иброҳим Аҳмад. Келади! У дунёю бу дунё — келади.

Жобир Ансор. Лекин...

Бэлл Смит. Лекинига ўрин йўқ. Фарб сиз томонда...
Мамлакат жилови ўзларига ҳавола.

Ҳамма. Хўш?

Жобир Ансор. Хўп! Хўп... Розиман... Дўстлар га-
пини ерда қолдириш — нонкўрлик.

Фозил бинни Аёз. Балли. Бу режани амалга
оширишда бир позик гап бор. Азиз Қамол Совет Иттифо-
қига бормаслиги шарт!

Низом Вали. Йўлидан келинг! Сафар тўлгоғи
зўр-ку?

Бэлл Смит. Янглишмасам, коммунист раҳбар Ойи-
ша ҳануз тоғдаги чоҳда. Тўғримми?

Жобир Ансор. Тўғри.

Бэлл Смит. Совет Иттифоқига жўшашидан олдин
Азиз Қамол у хоним билан учрашармиш, деган гаплар
юрпти. Ростми?

Жобир Ансор. Бир айтгандай бўлувди... Уста-да,
Ойишани ўз томонига оғдириб, яна кучга тўлмоқчи.

Бэлл Смит. Оғдириб бўпти. Шайхулислом, Ойиша-
ни Мункар-Накир кутавериш чарчамадимикан?

Иброҳим Аҳмад. Жаҳаннамдаги жойи ҳам тахт.

Бэлл Смит. Окэй! Улар учрашувига гов бўлмаслик
маслаҳат. Бироқ, Азиз Қамол мурда Ойиша билан учраш-
гани, яъни Мункар-Накир вазифасини ўтагани мақсадга
мувофиқроқ.

Фозил бинни Аёз. Балли. Ойишани Азиз Қамол
ўз қўли билан ўлдирган бўлиб чиқади-ю, Совет Иттифо-
қининг дарвозаси унинг учун тақа-тақ ёпилади.

Иброҳим Аҳмад. Алалхусус, бу каромат, яхши-
лар, пайғамбарлар каромати. Азронл ким бўлса?

Бэлл Смит. Нуржаҳон! Марҳум қирол Ҳумоюн-
нинг қақажон қизи.

Ташқаридан машиналар шарпаси эшитилади. Дераза томон отилган
Жобир Ансор саросимада.

Бэлл Смит (*вазиятдан безовта*). Нима ўзи, тинч-
ликми?

Жобир Ансор (*калтак ютган одамдай*). Азиз Қа-
мол... одамлари билан...

Хамма хангу манг. Бири қимтинади, иккинчиси кока-кола ичади, Иб-
роҳим Аҳмад шайтонлаган одам қиёфасида. Бэлл Смит деразани ланг
очиб, Жобир Ансорга шипшитади.

Бэлл Смит. Ишончини ўғирлашга, ақлини бегона
қилишга айни қулай пайт. Қўл келиб қолса, кеча келиш-
ган режамизни ишга соламиз. Кўзи бойланади... Хилват
дарчани очинг! Шайхулислом, қани кетдик.

Қуён бўладилар. Хонада.

Азиз Камолни кутишга олазарак ҳозирлик кўришади.

Фозил бинни Аёз. Шартнома лойиҳаси... Совет-
лар билан тузиладиган шартномани олинг!

Жобир Ансор (*сейфга тирмашганича*). Мана...
мана... башарти?

Фозил бинни Аёз. Саиди нозир, ўзингизни бо-
синг. Яқинроқ келинглар. (*Овозини қўйиб.*) Йўқ-йўқ,
дўстлар, лойиҳанинг мана бу жойи хом!

Азиз Камол, Малик Маҳмуд, Деҳқон, Ишчи ва Талаба кириб келади-
лар.

Жобир Ансор. Ие! Аҳлан ва саҳлан, саиди раис!
Марҳабо! Заб иш қилибдилар-да! Биз шартнома лойи-
ҳаси устида.

Дилгир Азиз Камол сўзсиз, қўл учида қанотсиз қушдай беҳуш нозир-
лари билан кўришади. Сарбаст қоматида пишиқ ўтирган костюмининг
уёқ-буёғини тўғрилаганича хонани оғир одимлар экан, назари остона
босганча тек қолган йўгон Деҳқон, новча Ишчи ва жиккак Талабага
тушади.

Азиз Камол. Эй, силлаларинг қуригандир? Қани марҳамат, ўтиринглар! (Малик Маҳмудга.) Полковник, телефон қилинг, Ота Дархон билан Носир Жавдат етиб келишсин. Жамоат жам экан бу ерда.

Жобир Ансор (олазарак). Полковник, телефон на-риги хонада. Марҳамат!

Малик Маҳмуд чиқади.

Азиз Камол (нозирларига. Ҳануз оёқда). Биз ви-лоятдан... Саиди Низом Вали, булар билан танишмисиз?

Низом Вали. Йўғ-а...

Азиз Камол. Бу киши деҳқон, мана булари ишчи, бу эса толиби илмларимиздан. Энди танидиларми?

Низом Вали. Танишганимдан бағоят хурсандман. Аммо...

Азиз Камол. Нима, аммо?

Низом Вали. Бойсини эламадим, саиди раис?

Азиз Камол (Жобир Ансор билан Фозил бинни Аёзга кўз қирини ташлайди). Бойси... сизларга ҳам но-аниқдир?

Деҳқон (нозирларнинг елка қисиишидан бетоқатла-ниб чўрт кесади). Буларингизни кўп ҳам қийнаманг, ота-хон, чақилиб қолишган кўринади. Биз советларга қарши исён кўтардик.

Нозирлар. Исён!

Ишчи. Ҳа, исён! Гапнинг лаққа чўғи шу.

Фозил бинни Аёз. Сабаб? Сабаби нима?

Талаба (қош қоқиш одати бор). Сабабини сизлар-дан, мана бу зироат ва саноат ноziридан эшитсак?

Низом Вали. Алжираманг, йигит!

Уриндиқдан жой олган Азиз Камол хаёлга толади. Ота Дархон билан Носир Жавдат кириб келадилар. Енгилгина кўришиб ўтира қоладилар.

Деҳқон. Ер бердиларинг — қуллуқ! Советлар ёрда-мида катта завод қурилди — хурсанд бўлдик. Биз дала-да, болаларимиз заводда тер тўксак ёмон бўлмас, хўп

деҳқонбоп ишлар бўляпти-да, деган ниятда эдик ҳам-мамиз. (Талабага.) Э-э, намунча қошни қоқасан, фикрим қоцади.

Т а л а б а. Бўлди, бўлди.

Д е ҳ қ о н. Хомкалла эканмиз... Разм солсак, бу заводмас, тор пешанамизга битган балонинг ўзгинаси.

О т а Д а р х о н. Балонинг ўзгинаси? Завод-а?

И ш ч и. Секин айтасизми, Ота Дархон, нуқул бало, куруқ туҳмат.

Д е ҳ қ о н. Помидорларим, денг, ғарқ пишди. Аравага кажава-кажава жойлаб бозорга жўнадим. (Талабага.) Э-э, дейман, бу қошни кесиб...

Т а л а б а. Бўлди, бўлди.

Д е ҳ қ о н. Завод дарвозасига етиб қолганимни билман. (Талабага ишора қилиб.) Мана шу жиккак шартта йўлимни тўсса бўладими. «Ҳой қош, йўлимдан қўйма, бозорга кечикаман», десам, «Бур заводга, бўлмаса аравагининг гупчагини ёриб ташлайман», дейди-я занғар. Ҳаш-паш дегунча помидордан айрилдим-қолдим. Жоним чиқиб кетди. (Талабага.) Тек ўтирасанми ё...

Т а л а б а. Бўлди, бўлди.

Д е ҳ қ о н. Мана бунга (ишчини кўрсатади). «Ҳой новча, ҳақимни чўз!» десам, нима дейди денг? Ўзинг айта қол!

И ш ч и. Ҳақингни кузда оласан, дедим. Хом ашё бўлмаганидан завод тўхтаб ётибди, дедим. Ишчилар ҳам ойлигини ярим-ёрти оляпти, дедим. Мана булар ҳам сендай куйганлар — хархаша қилишмаяпти-ку, дедим.

Д е ҳ қ о н. Атрофимга боқсам, чақнаб турган юлдузи сўнганлар бир талай. (Талабага.) Эй қош, қўясанми, йўқми?

Т а л а б а. Бўлди, бўлди.

Д е ҳ қ о н. Доғманлар ўтири-и-б бош қотирдик: ҳалигидай, ишчи ҳемири ҳам олмаса, деҳқон уйи куйса, талабани ўқишдан узиб, зўравонлик қилишга мажбур этишса...

Ишчи. Бе-э, мунча саржинчидай майдалайсан, завод кони зиён, дедик, советлар душманлик ўйида бизни маймундай ўйнатишяпти, дедик.

Деҳқон. Заводига ўт қўйиб, кулини кўкка совурмаган номард, деб турганимизда Отахон бориб қолдилар. Исёнимиз қўри ана шу. (Талабага.) Энди қоқавер, ошна.

Талаба. Бўлди, бўлди.

Ота Дархон. Ҳм... Чиндан ҳам кони зиёни кўрмабмиз!

Носир Жавдат (*чўққи соқолини тутамлаб*). Саиди Низом Вали, бу нечук ҳунар?

Низом Вали. Чистон сирини тушунмадим?

Носир Жавдат. Тушунмадиларми? Ажаб бўптида. Заводни каттароқ талаб қилаверинглар. Ундоқ қилодирман, мундоқ қилодирман, деган нозир сиз эмас, шундоқми?

Нозим Вали. Шундоқку-я, аммо у алпозда...

Ота Дархон. Уят-э! Бунинг сираси меҳнатга туҳмат. Халқимиз аҳволига эгилиб текиндан-текин шундай азамат завод қуриб берганларни маломатга қўйсақ, мана бу одамларимизни ғафлат чангалига ташласак... Тил айланса лом денг-чи, бу ватан ўғлони ишими ё?

Низом Вали. Мешкобсиз-да — тил бир қарич!

Ота Дархон. Чалғитмай, жавобдан келинг!

Низом Вали. Истеъфо берсам қутуламанми?

Азиз Камол (*хаёлдан бош кўтаради*). Мен бўлган вилоятда ишлар пачава. Ер ислохоти ўзининг тескарисига айланипти. Саиди Низом Валининг меҳнати сингган бўлса керак, албатта... Совет Иттифоқидан келган тракторлар марзаларда занг босиб ётибди-ю, куч ҳамон омовга берилмоқда.

Ота Дархон. Саиди раис, яна қанча чидаш мумкин?

Азиз Камол. Мавриди келар... Дунёда уч тоифа одам бор: тўғри сўз, ёлғон сўз ва мунофиқ. Булардан энг

хавфлиси мунофиқ одам. (*Дехқон, Ишчи ва Талабага.*)
Хўш, оғайнилар, кўзларинг очилдими?

Д е х қ о н. Боплашибди-ку бизни!

И ш ч и. Мавриди келар... Мавриди... қачон? Тирикчилик ўтмаганидан ўн икки яшар ўғлим эшак аравасида киракашлиқ қилишга мажбур бўлди. Утган жума куни оч, ўлардай чарчаган бола кечаси уйга қайтар экан, эшак жиловини қўйганича арава устида донг қотади. Оқибати вой: машина мажақлаб кетди. Наинки ўғлим, бутун элу юрт тақдири шу аҳволда-ю, сизлар ҳали... ҳайф-э!

Т а л а б а (*Низом Валига тик қараб*). Саиди раис. ишонманг бунақаларга, халқингиз бор, халқ, менинг тенг-қурларим — нуқул куч. Революциямиз қанотини қайирмоқчи бўлганларни бизга тўғрилаб қўйинг, ўзимиз қип-яланғоч қилмасак агар!..

Н и з о м В а л и. Эй, ўша худо беҳабар!..

Т а л а б а. Лаббай? Уйини кўрганим йўқ.

Н и з о м В а л и. Шайтон хотинининг отини-чи, биласанми?

Т а л а б а. Шайтонга ҳай бериб, никоҳини ўқиган кўринадилар. Ўзларидан сўрасак, тақсирим? (*Қаватидагиларга.*) Юринглар, хатомиз тўғонни бузиб юбормасин яна!

А з и з Қ а м о л. Ота Дархон, булар билан ўзингиз бормасангиз бўлмас?

О т а Д а р х о н. Хўп!

Дехқон, Ишчи ва Талаба тавозе билан хонадан чиқадилар, Ота Дархон ҳам. Ноқулай жимлик. Сукутни Низом Вали бузади.

Н и з о м В а л и. Фалакнинг гардишини қарангки, кечагина қирол Ҳумоюн ҳазратларига қул бўлган одамлар, бугун исён кўтарса? Бетга чопади-я!.. Тавба!

А з и з Қ а м о л. Ҳайрон қоласан... «фалакнинг гардиши»...— бир замонлар эшак миниб дунё кезганлар тўқишган буни. У даврларда нефтни кока-колага сотган ҳаро-

милар бўлмаган, албатта. Телба ғарбчилар жамиятининг жазаваси босқин селдай офат экан-ов?! Ҳийла ва хиёнат, шуҳратпараст сотқинлиги ва ватанфуруш фалокати ҳар қадамда кўндаланг. Ҳаром туқини ҳурпайтириб, жафокаш халқимиз елкасига минмоқчи бўлганлар қилмишқидирмиши бутун бир офат. Бу шароитда ростни ёлғондан, дўстни душмандан ажратиш, халқ эътимодини ва ўз номингни булғамайдиган ақлни топа билиш мушкул савдо эканига энди инондим. Сиёсий озодлигимизни иқтисодий тазйиқлар билан яксон қилишни, бечора халқимиз пешана тери билан яратилган бойликларни зулукдай сўришни ҳунар чўққисига олиб чиқишган тулки ғарбчилар — қадимги ҳукмдорларимиз кирдикорларига қарши бормоқ ўлимдан ҳам қийин вазифа.

М а л и к М а ҳ м у д (*хонада пайдо бўлади*). Саиди раис, элчи Бэлл Смит эртагаёқ қабул қилишингизни сўрабди. Бутун ғарб давлатлари номидан айтадиган гапим бор, деганмиш.

А з и з К а м о л (*дарғазаб*). Келсин!.. Мамлакатимиз оёғига тўғаноқ бўлиш ундай шайтони зўр, инсофи бачкана сиёсатбозларга қон билан кирган, жон билан чиқади. (*Оғир юриб хона деразасига яқинлашади.*) Денгиз нотинч... Осмонимизни қора булутлар ўраб келмоқда.

Дераза томон юрган Жобир Ансор ўзининг жасади билан Азиз Камолни тўсиб қолишга ошиқади.

Ж о б и р А н с о р. Раис! Суиқасд!

Ташқаридан отилган ўқ хона чироғини синдиради. Қоронғилик. Борлиқни титратиб яшин кўчади.

ИККИНЧИ КЎРИНИШ

Баланд тоғ чўққисидаги ғор. Чироғи — туйнукдан ёғилган бир тутам шуъла. Пойга панжара қулфлари шақир-шуқур очилади. Елкасида автомат осилган барзангидай қоровул кўриниб, чоҳни чамалаганича қайтади. Майда қадам мўйсафид пайдо бўлади.

Ғулом ака (*дастурхон ҳозирлаб*). Бека қизим! Ҳо, бека қизим, кела қолинг, нонушта муҳайё.

Ойиша (*ғорнинг тўридаги катакдан чиқиб келади*). Саломатмисиз, Ғулом ака?

Ғулом ака. Худойимга шукур. Жонгинангиз омовми, Ойиша қизим? Нонуштага марҳамат қилсинлар!

Ойиша (*ўтирар экан*). Ташаккур. Бугун тош бўлса ҳам ҳазм қиладиган куним, Ғулом ака.

Ғулом ака. Водариг! Оппоқ либосингизга ярашиб тушган чақмоқ чеҳрангизни кўришим билан кўнглимдан ўтказувдимо-ов. Садағанг кетай, озодликми?

Ойиша. Бе, озодлик қайда дейсиз... Тугилган куним, Ғулом, ака, ўттиз бешга тўлдим, ўттиз бешга-я.

Ғулом ака (*дўпписига қистирилган қизил гулни олади*). Баракалло, Ойиша қизим, баракалло. Мана буниси биздан. Қолган умр, зора, гулдай ўтса, онагинам.

Ойиша (*ҳам шод, ҳам дилгир*). Раҳмат, Ғулом ака. Бир саволим бор, майлими?

Ғулом ака (*харсанга ўтиради*). Сўранг, бека қизим.

Ойиша. Чиндан ҳам ошпазмисиз?

Ғулом ака. Айб менда эмас, айб масаллиқда. Бorigа барак қилишдан ўзга иложим йўқ, она қизим.

Ойиша. Мени очиқ, мардона ўлим қўрқитмайди. Халқ адолати учун жонимдан ҳам кечишга розиман. Лекин киши ҳаётини ими-жимиди кесадиғанлар қўлида ҳалок бўлиш — даҳшатга солади. (*Ғулом акага қадалиб.*) Ибратомуз меҳрибончиликлар остида вазифашунос одам интизомкорлиги йўқмикан?

Ғулом ака (*бир лаҳза жим қолганидан сўнг*). Яъни, масалан, жосуслик демоқчилар-да?

Ойиша. Сиз кўп ҳушёр одамсиз. От қўйиш ўзларидан.

Ғулом ака (*тажанг*). Энди жичча шашманг... Бека қизим, мен Асакада туғилганман — Туркистон Асакаси-

да. Шаҳри Тошкент жоме мадрасаси тупроғни ялаб юрган навқирон кезларимда инқилоб бўлди. Шайтон йўлдан урдими, она юртимдан сўлпайиб чиқиб кетдим. Дард кўп, ҳамдард йўқ, онагинам. Шундан бери ватангадо, дарбадарман. Асакадан уйланмасам, хотин зоти ҳаром деб дунёдан тоқ ўтдим.

Ойиша. Шикаста тарих. Давоми борми?

Ғулом ака. Давоми мундоқ. Пойтахтларингда номи кетган мешкоб бор эди. Камбағалнинг билгани булоқ суви қамалган мешу, бўйнида қўнғироқ. Қадди дол ямоқчи, яъни каминанинг дунёга келиб орттирган биродари кироми ўша барака топгур бўлди.

Ойиша (*сакраб ўрнидан туриб кетади*). Ота Дархон?!

Ғулом ака. Мошоолло, мартабаси бундан ҳам улур бўлсин... Бир куни Олий мажлис раиси лавозимига кўтарилганидан кейин денг, кулбамга кириб келсалар бўладими! Ашатга боргин, ҳақиқат қилингунча бирон хунук туҳмат юз бермасин яна, пазандалигинг иш беради, дедилар. Дўстим сўзини икки қилолмадим, Ойиша қизим... ҳарбий нозир тилимга қулф солган, бошқасини айтолмайман.

Ойиша. Ҳали шундай денг?

Ғулом ака. Бўлар... Ана энди отини шашмасдан ўзингиз қўясиз-да, доно қизим.

Ойиша (*жони тинчиган оҳангда*). Ғор совуғининг заҳри кесилди, Ғулом ака. Зим-зиё кўкрагимга чироқ ёқилгандай... Мени кечиринг!

Ғулом ака. Бека қизим, биздайларга хафа бўлиш чикора.

Барзанги қоровул кириб, Ғулом акага «чиқ» имосини қилади. Ғулом ака чиқади.

Қоровул (*ҳирс кўзларини Ойишага қадаганича*).
Ойимча, бугун офатижон-ку, бир...

Ойиша. Дабба бўлгинг келса, яқинлашиб кўр-чи!
Қоровул. (чоҳ сари юрган одам шарпасини эшита-
ди, олазарак.) Бахтлари чопди. (Чиқади.)

Нуржаҳон кириб келади.

Нуржаҳон. (қўлидаги саватни қўя туриб). Саломат-
мисиз, Ойиша бегим?

Ойиша. Бегим?!

Нуржаҳон. Вой, эсим қурсин, саройдаги таомил...

Ойиша. Қимсиз, яхши қиз?

Нуржаҳон. Исмин Нуржаҳон. Қирол Ҳумоюннинг
арзанда қизлари эдим.

Ойиша. Ажаб... Хўп кўҳлик қиз экансиз... Мендам
нима истайдилар?

Нуржаҳон. Туғилган кунингизмиш. Жамилабону
совға-салом бериб юбордилар. Биз энди бирга турамиз...
у кишилар билан.

Ойиша. Жамилабону? Азиз Қамолнинг онаси-я?

Нуржаҳон. Саиди раис Азиз Қамолнинг оналари
айтдиларки...

Ойиша (дардчил). Қизиқ, биргамисилар?

Нуржаҳон. Нима қипти? Утган ишга салавот. Мен
падари бузрукворимни ўлдирганларини унутдим-ку.

Ойиша. Наҳотки?.. Азиз Қамол ҳануз бўйдоқми?

Нуржаҳон. Айтишларича, дорилфунунда бир қиз-
ни... (Синамол кўз қирини Ойишага ташлаб) севган экан-
лар, бўлмагур чиққандирки, айнибдилар.

Ойиша (нотинч). Унчалигини қайдан била қолдин-
гиз? Узлари айтдиларми?

Нуржаҳон (жавобини чалғитади). Шу кунларда
эса давлат ташвишида жонлари ҳалак. Қўл тегмайди
шекилли... Узлари-чи, бирам одамшаванда, бирам хуш-
феъл — кишининг ҳаваси келади. Балки, бундан буёқ...
мен ҳам ўн саккиздан ошиб қолдим.

Ойиша. Ҳм... Саватда нима?

Нуржаҳон (қуймаланиб қолади). Анвойи нози

неъмат. Жамилабону ўз қўллари билан ҳозирлаганлар.
Бир хумча май ҳам юбордилар. Мана, татиб кўринг-а!

Ойиша майни лабига олар чоғида полковник Малик Маҳмуд
кириб келади.

Малик Маҳмуд (*имлама дўқ тарзида*). Ҳо, қо-
воқхона экан-да бу манзил! Қўйинг ўрнига!

Нуржаҳон. Полковник!

Малик Маҳмуд. Кўрганимиз — кўришганимиз,
маликам. (*Уни четга тортиб*) Тезроқ кетишингиз лозим
бўлиб қолди. (*Ойиша сари яқинлашиб, аста.*) Хумчада
заҳар бўлиши мумкин. (*Овозини кўтариб.*) Шарманда-
лик! Ҳаммасини жазолайман!

Нуржаҳон (*дарғазаб*). Полковник, мен талаб қи-
ламан, бизни ўз ҳолимизга қўйинг!

Малик Маҳмуд (*хушмуомалада*). Хўп, Афв эт-
синлар, маликам... Шармандалик! Ҳаммасини жазолай-
ман! (*Ўзини қоронғи бурчакка олади.*)

Нуржаҳон. Палид! Ошга тушган пашшадек суҳ-
батимизни бузаёзди-я!

Ойиша. Нуржаҳон, мен-ку бу вағиллашларга кўни-
киб қолдим. Сизга қаттиқ ботди. Мана буни ичиб юбо-
ринг, тинчланасиз, олинг!

Нуржаҳон (*Ойиша тутган қадаҳни четлатади.*)
Аввалисига сиз олинг, кейин мендан лозим.

Ойиша. Ихтиёрингиз! Кўнгил тусамаса ҳам, увол
бўлмасин... (*Қадаҳни лабига олиб боради.*)

Нуржаҳон вужуди айёрона ҳаяжонда. Ойиша мийиғида кулиб қўйиб,
қадаҳни отиб уради.

Хаёлий ҳусн маликаси, ҳали иқтидорингиз етмайди бун-
дай нозик ишларга. Боринг... Зудроқ чиқмасангиз, пан-
жара ҳалқаларига қулф солиниши мумкин-а!

Нуржаҳон (*аччиқ, дарғазаб ҳолда*). Тантана қи-
лишга шошилманг, товариш Ойиша! Тўрингиздан гўрин-
гиз яқин.

Ойиша. Ана энди гулладингиз. Сизни севги дардимас, ўзга нарса қизиқтиради, малика. (*Саватини қўлига ушлатади.*) Қани, жўнаб қолсинлар, жиблажибонлик етар!

Нуржаҳон заҳарханда билан чиқади. Танҳо қолган Ойиша ғорнинг у бошидан-бу бошига юради. Бутун борлиги хаёлда.
Малик Маҳмуд кўринади.

Малик Маҳмуд. Уртоқ Ойиша, ҳадемай саиди раис Азиз Камол кирадилар.

Ойиша. Нима-нима?! Бугун бир нарса бўлганми ўзи сизларга? Саиди раис эркатойларининг хархашаси ҳам етиб ортарди-ку бир бошимга. Йўқ, учрашувдан ожизман, ўртоқ Малик Маҳмуд, мажолим етмас деб қўрқаман...

Малик Маҳмуд. Етиши керак. Шу лаҳзада кириб келиши мумкин. Уртоқлар хатини келтирдим. (*Беради.*) Кейин ўқирсиз. Яқин кунларда кўришгунимизча, хайр.

Ойиша (*хатни кўксига яширганича*). Бу сўнгги умид... Хайр!

Малик Маҳмуд чиқади. Ойиша ўзини ғорнинг тўр катагига олади. Бўм-бўш чоҳда хаёлчан Азиз Камол пайдо бўлиб, ўриндиққа чўқади. Бир дақиқадан сўнг Ойиша кўринар экан, Азиз Камол ўрnidан туради.

Азиз Камол. Салом!

Ойиша (*ўтирар экан*). Саломат бўлинг! Марҳамат, ўтирсинлар!

Азиз Камол (*ўртага чўккан ноқулай сукутни бузади*). Шу ерларга йўлим тушган эди. Босиб ўтолмадим.

Ойиша. Миннатдорман.

Азиз Камол. Малик Маҳмуддан хунук хабар эшитдим. Нуржаҳон...

Ойиша. Табриклагани келибди... Яна волидангиз Жамилабону номидан.

Азиз Камол. Кўнгилга олмайсиз. Бу, шунчаки, қиз боланинг рашк балосига учраганидан дарак. Таъзини ейди. Тагида ўзга гап йўқ, ишонинг.

Ойиша. Сизга ишонмай бўладими!

Азиз Камол. Кинояларингиз, Ойиша, ўринсиз.

Ойиша. Қани энди ўринсиз чиқса!

Азиз Камол. Аввалгидай кўнглим сизда, Ойиша. Лекин ихтиёрим ўзимдамас. Бу аҳвол — ноиложлик оқибати.

Ойиша. Нуржаҳонга бўлган майлингиз ҳам ноиложликдан экан-да?

Азиз Камол. Ҳақорат қилманг, Ойиша.

Ойиша. Сизга фақат яхшилик тилаган одам ҳақоратдан узоқ.

Азиз Камол. Инонгим бор... Қадимги дўстлигимиз ҳурмати юзасидан айтинг-чи, энди ҳам мен тутган йўлни хато ҳисоблайсизу мақсадингиз қарши турмоқми? Бирга бўлсак, яқдилликка нима етсин... удумларимга ҳамқанот бўлсангиз яхшимасми?

Ойиша. Биз бирга жанг қилдик, қон тўқдик. Мамлакатимизни мустамлака чангалидан юлиб олишда коммунистлар берган қурбонлар ёдингизда бўлса керак. Сайлов вақтида партиямиз ўз овозини, ишончини ҳам сизга бағишлади, Азиз Камол... Кейин ўйин бошланди. Партиямизни қонундан ташқари деб эълон қилдингиз. Мана бу гўристонга душман эмас, сизга дўст бир одам дафн этилди.

Азиз Камол. Яна эски можаро.

Ойиша. Сиз буюк интернационал ғоялардан кечиб, «Миллий социализм», «Ислом социализми», деган пуч умидлар кўчасида революция ва халқ манфаатини ўтга ташладингиз. Натижада неоколониализм балоси қайта босиб келмоқда, мамлакат пароканда, халқ оч, келажаги чучмал, томирингиз ифлос одамлар қўлида, чунки дўст билан душманни ажратмай қўйдингиз.

Азиз Камол. Ёмон ёлчимас, яхши алжимас, Ойи-

ша! Тўғри, мени коммунист қилолмадингиз. Айб сизда эмас...

Ойиша. Айбдор излаб қолдиларми? Коммунист лойдан ясаб офтобда қуритилган одам эмас. Коммунист — ҳаёт меваси, инсон сайқали! Ясама коммунистлардан ҳазар қилмоқ лозим.

Азиз Камол. Айб сизда эмас... Айб сиз ардоқлаган мафкуранинг бебошвоқлигида.

Ойиша. Масалан?

Азиз Камол. Масалан, социализм ва дин— ўт билан сув. Азиз Камол эса ислом фарзанди. Пролетариат диктатураси шарт эмиш. Мен эса диктатурасиз, демократия тарафдориман. Улуғ Октябрь шарофатини тан олмаслик — камоли нодонлик, албатта. Лекин... Лекин шахс валламатига сиғиниш офатларини ҳам эсдан чиқармаслик керакмикан?

Ойиша. Улмасинлар! Анов-мановчилар ёлғон-яшиғини яхши ўзлаштирибсиз. Демак, сизга дунё меҳнаткашларининг қон-қардошлигимас, диний ақидалари керак. Демак, чўнг меҳнат аҳли истиқболинингмас, қовжироқ буржуазия демократиясининг тарафдорисиз. Шахс валламатига сиғиниш офатларини — жамият тарихидаги ўткинчи хатоликларни социалистик тузум қонунияти деб қараш камоли нодонликнинг айни ўзи-ку. Яшанг! Она ер ҳақиқатини тепиш, деб шуни айтадилар, Азиз Камол. Афсус, арқоғингиз нурданмикан, деган фикрда эдим.

Азиз Камол (*хаёл оғушида*). Ватанимизга қарши кўтарилган руҳий ва иқтисодий ҳужум шу кунларда чўққисига чиқди. «Хушкалом» махфий радиостанциялар мени хонликда айблашмоқда. Революция ва халқим истиқболини советларга сотган эмишман. Бу сиз келтирган далилларнинг тескариси-ку?

Ойиша. Йўқ. Бу ғарб устомон сиёсатшуносларининг кўз чиқармасдан қош қўйишига ва мен келтирган далилларнинг тўғри эканига яна бир исбот.

Азиз Камол. Ғалати мантиқ. Эшитайлик?

О й и ш а. Қора ўрмон овчиларининг бир ҳунари бор. Олдин шерни тўдасидан айирадилар, ён-атрофидан жониворларни қочирадидлар, токи оч қолсин. Кейин унинг сўқмоқ йўлида чуқур қазиб, тепасини енгил-елли ёпадилар-да, устига қўзичоқ бойлаб қўядилар. Қўзичоқ маърашига чиққан оч шер ўзини ўлжага ташлайди-ю, чуқурга йиқилади. Бу ҳам сизча ғалати мантиқ, шундайми?

А з и з К а м о л. Душманлар — қилни қирқ ёрадиган найрангбозлар, турган гап. Лекин мен ҳам қил устида турган мўрт, нодон эмасман. Кучли қўшин...

О й и ш а. Меҳнат аҳли бошига чиққан қўшин — қўшин эмас: халқ бошига тушуви мумкин бўлган тўқмоқ. Сиз қўшин яратганингиз йўқ, давлат ичида давлат туздингиз. Ёлғонни ямламай ютадиган ҳарбий нозир эса — сотқин!

А з и з К а м о л. Орамизда сотқин-сиёсатбозлар, Она тупроқ тақдирини ҳам, ўз имонини ҳам пуллашга қодир, кут қосаси оқармаган хусуматчилар бор кўринади. Аммо...

О й и ш а. Ҳарбий нозир — сотқин!

А з и з К а м о л. Бекор гап. Менга отилган душман ўқига ўз кўрагини девдай тутган одам-а?

О й и ш а. Шубҳам бор. Устомонликка ўхшайди...

А з и з К а м о л (*ортиқча қизишган ҳолда*). Бахиллик ҳам эвида-да... Яна шуни айтиб қўяй: менга бирон партиянинг даркори йўқ. Халқим ўзи партия. Етти ёшидан етмиш ёшигача! Майли, мени хаёлпараст десинлар, майли, устимдан кулсинлар, майли, бўҳтон ва ҳийлаларини ишга солсинлар — биз курашдан толмаймиз. Ё ўламиз, ё мамлакатимизда жаҳон кўрмаган янги дунё яратамиз.

О й и ш а (*ўта вазмин*). Ҳм... Сизни ақли салим давлат арбоби ўрнида кўрганим учун, яна бир марта айтиб қўяй: фақат икки йўл бор. Бири — социализм, иккинчиси — капитализм. Учинчиси бўлмаган, бўлмайди ҳам. Баррикаданинг ё у томонига, ё бу томонига бари бир ўтишга мажбурсиз. Тарихий қонунят шафқатсиз нарса, саиди раис!

Азиз Камол. Бўпти. Замон кўрсатар. Мен Совет Иттифоқига бормоқчиман. Бунга нима дейсиз?

Ойиша (*узоқ ўйланиб қолади*). У диёрни кўриш ҳаммага ҳам nasib бўлавермайди. Бахтиёр экансиз.

Азиз Камол. Наинки?

Ойиша. Сафарингиз бехатар кечсин.

Азиз Камол. Раҳмат... (*Қилт этмай қўзгалганича чиқади*.)

Ойиша (*лип-лип ёнаётган шамдай ҳолатда; ўз хаёли билан сўзлашади*). Кўзларида тикан... совуқ учқунлар... Азиз!.. Кўксингизга севги чорбоғида чир айланган бошгинамни қўйгум орзуси панд емаслигини истардим. Бир умрга... то ўлгунимча... Дўст бўлиб душман ишнини қилиш Ойишангизга бутунлай ёт одат эканини қалбида ҳам, шурида ҳам сизни ардоқлашдан ўзга имон йўқлигини у диёрда, сафар кунларида зора англасангиз. Севган қалбдан қилчалик ҳам ёмонлик келмаслигини эркак зоти билмас экан. Тушунмайди ёки истамайди тушунишини... Майли, эндигисини ҳаёт оқинига ҳавола қилишдан ўзга иложим йўқ... Бечора қалбим, сабр қил, қинингдан отилаверма, кут... чида.

Панжара қулфлар шақир-шуқур солинади. Туйнукдан тушган нурга кўмилган Ойиша кўксидаги хатни олиб ўқийди. Чеҳрасида ўйчан умид аломатлари ўйнайди.

УЧИНЧИ ҚУРИНИШ

Раис қароргоҳи. Бежирим хона. Кундуз. Ота Дархон, Носир Жавдат билан Малик Маҳмуднинг кўзлари хона кезаётган Азиз Камолда.

Азиз Камол. Полковник, Нуржаҳонга айтинг — кирсин!

Малик Маҳмуд. Ҳозир! (*Чиқади*.)

Азиз Камол. Жобир Ансор? Фозил бинни Аёз? Низом Вали?.. Қалбим кўнса ҳам, ақлим инонгиси келмайди. Наҳотки?..

Носир Жавдат. Биз ҳам юз томонини чамалаб кўрдик. Афсуски, чалкашларнинг барчаси бир нишонга бориб урмоқда.

Ота Дархон. Ҳаммаси бирваракайига жазиллаб қолишди. Жобир Ансор боғида отилган ўқ... Бэлл Смит келтирган сиртмоқ хабар. Фарб марказларининг ўдағайлаши, ҳали сиз айтган махфий радиостанцияларнинг «хиёнат», «сотқин» дея ақиллашлари, қолаверса, Нуржаҳон орқали Ойишани нобуд қилиш тузоғи нима хусусдан жаладай ёғилиб қолди? Имоним комилки, бу дом ташлаш, Совет Иттифоқига борадиган йўлингиздаги қароқчилик, ўғлим.

Нуржаҳон (*киради*). Ижозатми?

Азиз Камол (*Ота Дархонга*). Иги-жигиси ўзларига.

Ота Дархон. Қани, она қизим, мана бу ерга ўтирсинлар-чи!

Нуржаҳон (*Азиз Камолга қиё боқади*). Йўғ-а! Саиди раис оёқда турсалару мен...

Азиз Камол. Ўтираверинг!

Нуржаҳон (*ноилож жой олиб, бепарвогина*). Эшит-сак?

Ота Дархон. Бир савол, она қизим... Форга борибдиларми?

Нуржаҳон. Ҳа. Жамилабону буюрган эдилар.

Ота Дархон. Аҳволи қалай?

Нуржаҳон. Ер ютсин уни. Борганимга итдек изза бўлдим: бирам дажвол, эркаксуяк хотин эканки!..

Ота Дархон. Шундай денг?.. Қўл саватни фор оғзида қолдирибсиз. Хумчадаги майни кучукка ялатишса, шу ондаёқ тил тортмай жон берибди. Бу нима бўлса, оппоқ қизим?

Нуржаҳон. Қайдам...

Ота Дархон. Хумчани-да Жамилабону берганмидилар?

Нур жаҳон. Албатта... Йўғ-а, эсим қурсин, йўлим-даги дўкондан харид қилган эдим.

Ота Дархон. Дўкон деганингиз шайхулислом Иброҳим Аҳмад хонақосими? .

Нур жаҳон (*дик туради*). Ой устига булут суришдан на ҳожат, Ота Дархон? Жилла бўлмаса, қиз бошимни андиша қилмайсизми?.. Айбим — севгимда. (*Азиз Камолга ер остидан боқиб*). Хаёлим ҳам, умидим ҳам шу кишида. Қимки йўлимга кўндаланг келса — Ойишами, бошқасими — мендан шафқат кутмасин. Билдингизми?

Ота Дархон (*гапнинг сирасини ўзгартади*). Инондим, қизим. Боринг... Тинчланинг! Бугундан бошлаб маълум вақтгача уй қамоғида сақланасиз. Агар ҳалиги ишлар давом этаверсами!..

Нуржаҳон зарда билан чиқади.

Азиз Камол. Тузоққа илинган қушдай ўзини қон қилмоқда!

Хона эшиги очилиб, ярадор, қўли елкасига осилган Жобир Ансор билан Фозил бинни Аёз кириб келадилар.

Жобир Ансор. Саиди раис, нечукдир номаълум шахслар Ойишани озод қилишибди!

Азиз Камол. Нима?.. Лапашанглар!

Фозил бинни Аёз. Бу — ғаламис коммунистлар разведкасининг иши, саиди раис.

Жобир Ансор. Форда бўлган эдингиз. Сизга доғ тушириш ниятида бажарилган иш бу!

Ўртага чўккан сукутни кириб келган Малик Маҳмуд бузади.

Малик Маҳмуд. Саиди раис, совет элчиси келиб қолди. Зудлик билан қабулингизни сўрамоқда.

Азиз Камол (*ҳамсояларини ҳайратга қўяди*). Нариги хонага таклиф қилинг! Мен — ҳозир... Жилмайсизлар! Гап бор. (*Шаҳдам чиқади.*)

Фозил бинни Аёз (*Жобир Ансор қулоғига*).
Малика лақилламагандир-а?

Жобир Ансор. Қўрқади. (*Ҳаммага, давом этган сукутни қирқади.*) Шоввоз-эй, ишни саришталабди-ю, югурибди-да.

Фозил бинни Аёз. Э, булар корибди шунақа. Тоғдек тахтни бой бериб, бармоқдек бахтни қувишади.

Жобир Ансор. Бармоқдек бахти ўша Ойишами, мендан қутулиб бўпти.

Фозил бинни Аёз. Саиди раис обрўйини сақлаш учун ҳам тезроқ қорасини олиш маслаҳат.

Ота Дархон (*гап ҳавосини ўзгартмоқ ниятида*).
Сафар ҳозирлиги нечук, саиди нозир?

Фозил бинни Аёз. Сафар?.. Сафарга бало борми? Шунча ғалвани ташлаб-а?

Жобир Ансор. Ун кунларсиз сафар ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. (*Фозил бинни Аёзга маънодор қараб олгач*). Тайёргарлигимиз қиёмига етганича йўқ.

Носир Жавдат. Хосиятли ишга қор ёғдирмоқчимиз, денг?

Фозил бинни Аёз. Саиди нозир, буни кичкинтойларни мулла қилишдан бир оз фарқи бўлса керак? Ишнинг ўнг-терисига қарамай...

Азиз Камол билан Малик Маҳмуд кириб келишади.

Азиз Камол. Полковник, лойини яхшилаб тепасиз, токи, нам ўтмасин. Англадиларми?

Малик Маҳмуд. Англадим, саиди раис. Аэропортга дипломатик корпус таклиф қилинадими?

Азиз Камол. Асло. Кейинчароқ билганлари маъқул.

Малик Маҳмуд. Рухсатми менга?

Азиз Камол. Боринг.

Малик Маҳмуд чиқади.

Дўстларим, сизлар ҳам вақтни бекор кетказманглар. Азонлаб сафар — Москвага!

О та Д а р х о н. Хайрли бўлсин!

Носир Жавдат. Отангизга раҳмат, саиди раис.

Жобир Ансор (*рўйхуш бермайди*). Совет элчисининг топиб келгани шуми?

Азиз Камол. Аксинча, элчи билан қора ўрмон овчиларининг ҳунари тўғрисида сўзлашдик. У киши, сафарни кечиктириш лозим, бу ер нотинч, хунук хабарлар оралаб қолди дейди. Йўқ, бу — менинг қарорим. Давлат бошида Ота Дархон қоладилар. Барчангиз ҳамроҳим бўларсиз, деган умиддаман. Кўришгунимизча омон бўлинглар, хайр!

Ота Дархон билан Носир Жавдат шод, Жобир Ансор билан Фозил бинни Аёз елкаларини қиса чиқадилар. Якка ўзи қолган Азиз Камол хонани одимлар экан, Ота Дархон қайтиб киради.

О та Д а р х о н. Уғлим, совет элчиси чиндан ҳам?..

Азиз Камол. Йўқ. Бу бир тадбир, шунчаки.

О та Д а р х о н. Офарин.

Азиз Камол. Ойиша масаласи нима бўлади?

О та Д а р х о н. Ҳалигиларингизнинг ҳаракати зўр дейман?..

Азиз Камол. Бирон хунук нш чиқмаслиги маслаҳат.

О та Д а р х о н. Маъқул. (*Чиқади.*)

Ҳассасини дўқиллатиб Жамилабону кириб келади.

Азиз Камол (*онасига эгилади*). Она... онажон! Келинг, бирга ўтирайлик.

Ж а м и л а б о н у (*ўрнашиб олгандан сўнг*). Онагинанг айлансин сендан. Бугун серташвишроқ кун бўлди шекилли, тасаддиқ?

Азиз Камол. Эртага сафар. Шунга...

Ж а м и л а б о н у. Эшитдим... Ҳаммасини эшитдим, мени авраб, Нуржаҳон тушмагурнинг ғорда кўрсатган қилиғини ҳам эшитдим, болагинам... Камарингни маҳкам боғла, илоҳим сафаринг бехатар бўлгай!

А з и з К а м о л. Айтганингиз келсин, онажон! Жангда кечган йигит умрим олдида виждоним волидам кўксидай тоза. Лекин давлат тузиш чексиз қийин экан. Умрининг ана шу йиллари қаршисида виждоним азобдан пок эмас, онажон. Яна Ойишани айтмайсизми. Урта йўлда қалб аҳди ҳам тилка-пора... Нажот борми? Билмадим...

Ж а м и л а б о н у. Ўбдон ҳақ гапни айтдинг, болам. Юкинг оғир — биламан. Халқдан чиқсангу халқ назаридан қолсанг — ўлим деявер. Шу ақл илдизига етганинг, мансаб масту беҳабарлик уйқусидан уйғонганинг рост бўлсин... Қирол Ҳумоюн «Коммунист ўғлигни топасанми, йўқми!» дағдағасида икки кўзимни ўйиб олди. Шунда бир тутам умримга, мана бу кўзларимга ачинмадим, у ношуд жаллод сўзларининг ёлғон эканига, ўғлим Ойишдай имон эгаси эмаслигига ачиндим, койиндим, тасаддиқ.

А з и з К а м о л. Онажон!.. Заҳматкаш нуридийдам...

Ж а м и л а б о н у (*бўйнидан бир нарса олади*). Мана бу тумор. Раҳматлик онам берган эдилар. «Бахт сири, бўйнингдан қўйма», деганлари ҳали-ҳали қилоғимда... Ҳойнаҳой Ленин мақбарасига гулчамбар қўярсан. Ушанда онам, онанг туморини гулчамбарга осиб қўйиш эсингдан чиқмасин. Ма, ол!

П а р д а

ИККИНЧИ ПАРДА

Авенцена. Уша манзара.

Сильвия. «Ассалом, месъе Собир, яхши йигит!

Бу мактубни Нил соҳилидан юбордим...

Айтишларича, сўнги 150 йил нари-берисида Лотин Америкаси мамлакатларида 540 га яқин ҳарбий тўнтариш содир бўлибди. Еки Сурияни олинг: 1946 йилдан буён яқин замонларгача ҳар йигирма ойда битадан ҳарбийларнинг галаёни бўлиб турган. Ҳатто шундай «ҳикмат» ҳам тўқилди: Бош ҳарбий штаб биносига яқинлашган полковникдан навбатчи сўрармиш: «Хўш, хизмат?»— «Давлат тўнтариши уюштирмоқчиман».— «Ия, тартиб-интизомнинг йўқ одам экансан-ку! Ҳов, муюлишга ўт, галинг келар, навбати билан-да»...

...Ярим тунда пойтахтни ҳарбийлар босади. Давлат бошлиғи қароргоҳини, парламентни, ҳарбий министрликни танк қўшинлар қуршайди. Саҳарда эса ҳамма гап саришта. Уйқудан бош кўтарган шаҳарликлар «Миллат манфати юзасидан, қонуният ва демократик озодлик ўрнатиш иниятида армия давлат ишлари масъулиятини ўз идорасига олди», деган хабарни эшитадилар.

Азиз Қамол ва унинг мамлакати пешанасида ҳам шу кунлар борга ўхшайди. Қиёсимча, заминининг қўри-қути пучроқ, рақиблари эса, айниқса рақибларининг ғарблик хўжайинлари чапдаст. Бироқ бу чапдастлик, ўлим талвасаси тақдири бари бир тарих ахлатхонасида якунини топ-

гуси-ёв?! Социализм эмас, капитализм чақмоқланишига энди инонгандайман...

Ажабланманг, чиндан ажойиб йигитсиз. Ахир, кўнгилни овлаган, олам муаммоларига кўзни катта очиб қарашга ўргатаётган олов йигитга ширин сўзни эмас, аёл жонингни берсанг ҳам арзийди-ку. Шунга муяссар бўладиган латиф дамларни орзиқиб кутаман. Чунки умр ўтмоқда, месъё Собир, умр... Француз аёли умрни қийиқ севги оғушисиз ўтказишни яхши кўрмайди, жонон йигит...

Ҳа, айтмоқчи, «Фигаро»га очеркларим маъқул эмас.

Мактубингизни кутаман. Унутманг. Сизни эъозловчи —

Сильвия».

С о б и р. «Мадам Сильвия, салом, азиза!

Афсуски, учрашув муяссар бўлмади: Тошкентга чақиришяпти. «Фигаро»нинг муносабати» миқти хатингиз кўлами, янги қаноатларингиз мени хурсанд қилди. Лекин ҳалиги офат рақамларнинг мағзини чақишга келганда ўзингизни қийнамасдан, ёндамалаб ўтган кўринасиз. Бу яхшимас. Замон драмасига кўзни катта очиш вақти етгандир!

Ёш мамлакатлар фожиаси нимада?

Тўғри, улар аҳволи оғир. Колониализмдан қолган мушкул мерос манман деганни ҳам ботқоғига тортишга қодир. Бунинг устига империалистик доиралар лаққа даромад булоғидан кечишни истамайдилар, «шумтака»ликнинг қийиб ташлаш йўлларини кашф этмоқдалар. Хўш, нажот борми, фожиалар илдинини қирқадиган куч қайда? Агар Ленин ўз фаолиятини қудратли партия яраттишдан бошламаганда Октябрь ғалабаси, даста-даста йирик капиталистик мамлакатларнинг неча бора ҳужумига қарши туриш ва очьяланғоч ўлкани истиқболнинг ойдин йўлига олиб чиқиш кимнинг, қайси ташкилотнинг қўлидан келарди?

Ҳа, гирён кўзим, Осиё, Африка ва Лотин Америкаси ёш давлатлари фожиаси ана шу сиёсий-ташкилий кучнинг

заифлигида. Азиз Камолнинг Коммунистлар партиясини таъқиб этишидан келиб чиққан натижа ўзингизга маълум. Мундан буёғи нима бўлади, иш газотгача бориб тақаладими — келажак кўрсатур. Сабр қиламиз.

Айтмоқчи, энг сўнгги хабар — Азиз Камолнинг Москва сафарига отлангани, балки Ўзбекистонга ҳам келар.

Мадам Сильвия, севги назокати ҳақидаги иборангизга монандини тополмадим. Қалбимдаги туйғулар сизга аёнлиги менга далда бағишлайди, холос. Сиздаги дилнавозлик дунёда камдан-кам учраса керак. Майин эркалинишларни соғиниб қолувчи дўстингиз —

Собир».

ТУРТИНЧИ ҚУРИНИШ

Шийпон. Бағри кенг оппоқ далалар уфқида қишлоқ қад кўтарган, шафақ ташлаб кўёш ботмоқда. Назир бува билан Бургутали.

Назир бува (*дарғазаб*). Пилла қуртнинг егани тут барги-ю, халқни ипакка белайди паққос. Сени шунча нози неъматлар билан боқсам ҳам ахлат тўкасан-а, эй вой, Бургутали?

Бургутали. Отахон, кўнгилни кенг қилинг, орқада қоладиган аҳмоқ йўқ. Дўндирворамиз!

Назир бува. Э-э, ўша дўндиришингни Маккаи мукаррамасига бердим. Ҳамма икки ойда бажарса, бригадам йигирма кунда момик планини тахт қилади, деб ваъда айтганман-а... халойиққа.

Бургутали. Қолаверса, бугун беши-ку, отахон. Намунча ўдағайлайсиз?

Собир, Азиз Камол, Носир Жавдат, Жобир Ансор, Фозил бинни Аёз, Малик Маҳмуд, Низом Вали, Иброҳим Аҳмад ва уларни кузатувчилар пайдо бўладилар.

Назир бува. Ҳой зангчалиш, айт уларингга, раис идорада кутяпти, де. Коридан қолдиришмасин менни. Ўзи зардам қайнаб турибди.

С о б и р (секин, Азиз Камолга). Муҳтарам ранс, ўтинаман, шу учрашув ихтиёрини менга берсангиз?

А з и з К а м о л (мийғида кулганича). Майлингиз. (Ҳамроҳларига.) Кўрамиз!

С о б и р (Назир бувага яқинлашиб). Нега зардангиз қайнайди, оқсоқол? Меҳмонлар қора тортиб, зиёрат қилгани келишди. Ассалому алайкум!

Н а з и р б у в а (каловланганича). Ваалайкум ассалом, қариндош... Бургутали, курсидан келтир! (Ҳамна билан қууюқ кўришади.)

Меҳмонлар сўридан, курсилардан жой олишади. Бургутали хизматда.

Назир бува ҳам ҳурмат-тавозе билан ўтиради.

А з и з К а м о л. Оқсоқол, катта меҳмонлар колхоз идорасига кетишди. Булар шунчаки, кузатувчилар.

С о б и р. 150 ўғил-қиз, невара, чеваралари бор «чинор»ни бир кўриб кетайлик, деган ниятда йўлни сиз томон солишди...

Н а з и р б у в а. Завол кўришмасин. Бошим осмонга етди... Ҳалиги даҳмазани меҳмонларимиз кўнгилга олмасалар, анчайин ҳангома эди.

А з и з К а м о л. Сирасини билсак бўладими?

Н а з и р б у в а. Мундан бир ҳафта илгарини денг, яна бир невара кўрдим. Келинимизнинг туғуруқхонадан чиқаргани экан, бу хумса Бургутали денг, кўзимни шамғалат қилиб, пахтадаги болаларга жавоб берворипти-да.

Б у р г у т а л и. Туғуруқхона дарвозасидан якка чиқишмасин, девдим-да, отахон!

Н а з и р б у в а. Ана, кўрдингизми, гап кор қилмайди бу яккакифт йигитларга. (Меҳмонлар томон эгилиб.) Зуваласи пишиқ, тоғни талқон қилади. Ҳой Бургутали, йигирма кунда 1500 тонна нақд бўлмаса, сен мўлтониларга ҳазил-мутойибани кўрсатиб қўяман. Уқдингми? Қулоғингга исирга қилиб тақиб ол.

Б у р г у т а л и. Уқдим, отахон. Қизил гулдай чаккангизга қўндирсак бўптими ахир?

Н и з о м В а л и. Қария, 1500 тонна пахтани йигирма кунда жамғариш лоф эмасми?

Н а з и р б у в а. Аввало, қария деганингиз ботмайди. Ланж гап. Лоф масаласига келсак, бу биздайларга ёт одат. Узларни чамалаб кўрсинлар, мана шу Бургуталиннинг якка ўзи машинасида 300 тонна пахта теришга ваъда берган.

Н о с и р Ж а в д а т. Бригадангизда ҳосил қандай?

Н а з и р б у в а. Гектаридан сидирғасига 40 центнердан олармиз-ов.

А з и з Қ а м о л. 40 центнер? Шайхулислом, бизнинг деҳқонлар қанчадан ҳосил кўтаришади?

И б р о ҳ и м А ҳ м а д. Худо насиб қилгани: олти-етти-тадан.

Ж о б и р А н с о р. Оқсоқол, омов бордир-а далада?

Н а з и р б у в а. Омочми? У куни, музейга қўямиз, бир дона топтириб беринг деб келишган экан шаҳардан. Сабил топилмади. Бир парча қоғозга нухасини чизиб бердим. Шаҳардаги усталар ясаб беришар.

Ф о з и л б и н н и А ё з. Ҳў, кўриниб турган шаҳарнинг оти нима, оқсоқол?

Н а з и р б у в а. Уғлим, у шаҳармас, қишлоғимиз маркази.

Н о с и р Ж а в д а т. Саводсизлар бордир-а? Илгарилар Туркистон халқи ёппасига оми бўлган деб эшитган эдим.

Н а з и р б у в а. Бўлса бўлгандир. Хотирадан кўтарилган. Менинг бир ўғлим бор. Юлдузни бенарвон урадиганлардан. Шуни қишлоққа опкелиш иложини тополмаяпман.

И б р о ҳ и м А ҳ м а д. Саёқ йўлга кириб кетган денг? Мунақаси кони азоб ота-онага. Ё оллоҳ, ўзинг сақла бандаи мўминингни!

Н а з и р б у в а (*мийғида кулиб қўяди*). Унчаликмас, қозний қуззот. Бола тушмагур сайёраларга қўнадиган ракета ясайди. Юлдузни бенарвон уриши шундан.

Меҳмонлар жим. Азиз Камол соқолини чимтиб чуқур хаёлга толган.

Ноқулай сукутни бузишга баҳона излайди.

Бу дейман, сизлар билан бирга арбоби сиёсат Азиз Камол ҳам келдиларми?

С о б и р. Раис Азиз Камол...

А з и з К а м о л (*гапнинг олдини олиб*). Узр... Раис Азиз Камол колхоз идорасидаги суҳбатда бўлсалар керак. Нима эди?

Н а з и р б у в а. Баъзи келишимсиз ҳаракатларига унчалик тушунмайман. Ё ёш... ё умри зое одамга ўхшайди.

А з и з К а м о л. Қандай далиллар келтиришингиз мумкин?

Н а з и р б у в а. Далил кўп. Мана бизлар ҳам инқилоб қилдик. Хўш... «Социализм мусулмон Туркистонига шак гап»... «Хуррият шариат измидан бориши керак», хўш... «Шўроий исломия социализм бизга боп», деган «оташна-фас» макиёнларни хўп эшитдик. Мундоғ зеҳн солсак, ҳаммаси инқилоб ғалабасини қия қиладиган чучмал кекириш. Жигаримиз хун бўлди, денг, қариндош. Лекин хумсалар хону монига ўт қўйишга қудратимиз етди. Акс ҳолда бундай турмушни елкамизнинг чуқуриям кўрмасди, қариндош... Энди бу Азиз Камолга келсак, «Миллий социализм», хўш... «Ислом социализми» деган нимарсаларни дастак қилармиш, хўш... коммунистлар бошига қирғин солибди. Якка бош — тузсиз ош... Шуям ақлми, яна арбоби сиёсат эмиш, эй, ўргилдим! Инқилобни қиларга қилиб, буёғини бой бериш-ку бу пайсаллаш, қариндош!

Ф о з и л б и н н и А ё з (*Азиз Камол ҳолатини кузатади*). Бир қараш бор. Дейдиларки, агар капитализм одам боласини қул қилса, социализм инсон деган буюк раҳматни давлат гумаштасига айлантирармиш.

Н а з и р б у в а. Тавба-я! Ҳамма яхши, мен ёмон, ҳамма бугдой, мен сомон, яъни масалан, гапнинг кўндаланги — социализмда ҳам ҳурриятдан асар йўқ, инсон деган буюк раҳмат лайлақлар ичидаги ғуррак — топдимми?

Ф о з и л б и н н и А ё з. Мен одамлар фикрини айтяпман.

Назир бува. Одамдан одамнинг фарқи бордир-а?
Фозил бинни Аёз. Шундай-ку...

Назир бува. Шундай бўлса нега терлайсиз? Даст-
рўмолча қўлингизда айланиб қолганига тушунмадим?

Фозил бинни Аёз (*назари Азиз Камолда*). Биз-
нинг ҳам ўз ибратомуз ақидамиз бор.

Назир бува. Эшитсак?

Фозил бинни Аёз. Ислом — дини камаримиз, де-
мократия — ҳаётимиз инзоми, хусусий мулк — муқаддас,
социализм эса иқтисодий омилларимиз услубигина, холос.

Назир бува. Бори шуми? Ёмонмас-ку! Халқ ақлини
бойлаб олиш, тўсталқон этиш ниятига ажаб яхши баҳо-
на... Ибратомуз эмас, ҳайратомуз!

Қора кийган бева хотин кириб келиши билан баҳс бўлинади.

Бева хотин. Кечирасизлар... (*Назир бувага*.) Оқсо-
қол, вақтим зиқроқ... хайрлашгани келувдим.

Назир бува. Шундайми, ойим, борасизми?

Бева хотин. Ҳа, ҳеч бўлмаса, ноаниқлик азобидан
қутуларман-ку... қабрини кўрсам. Бу хабар, зора, онала-
рини ҳам кўниктирса.

Азиз Камол. Афв этасиз, оқсоқол, гап нима ҳақида?

Назир бува. Эй-й, бу мушкул савдо. Қайлиги уруш-
дан қайтмади, Берлинни олиш жангида доми дараксиз
йўқолганлардан. Москва Кремлининг этагида номаълум
аскар бола қабри бор. Шу муқаддас мазорни зиёрат қил-
моқчи.

Азиз Камол (*бева хотинга*). Ёш кетгандир-а?

Бева хотин. Биз тенгдош эдик... Йигирма икки
ёшга тўлган куним қора хат олдим.

Азиз Камол. Шундан бери?..

Бева хотин. Шундан бери ҳам, бундан кейин ҳам
умрим унинг хаёлида ўтади...

Назир бува. Барака топинг, ойим...

Собир. Бу жаҳонни фашизм офатидан сақлаб қолиш

Йўлида берилган йигирма миллион қурбондан биттасининг тарихи.

А з и з Қ а м о л. Қаноат ва садоқатларинг кишини ҳайратга солади.

Б е в а х о т и н. Мени-ку қўяверинг. Қайлиғимнинг она-сини айтмайсизми?.. Тўқсонга кирдилар... Бор-йўқлари кўмирдай қорайиб битган, фақат икки кўзлари қип-қизил чўғ. Ҳали, ҳали фарзандларини кутадилар... Қайтмагунча, ўғлимнинг кўзлари мана шу кўзларимга тушмагунича ўтиравераман, ўлмайман, дейдилар...

Н а з и р б у в а. Она зор-озори кўр қилгур олифталарга — янги жаҳон уруши ўчоғига ўт қўйиш орзусида юрган долларбозларга нима дейсиз, меҳмон?.. Томир-томирига болта солиш керак, токи кучга тўлмасин!

Ҳамма жим.

Ҳо, Бургутали, машинани қўш! Йўлингиз равон бўлсин, ойим. Тезроқ қайтинг, кутамиз.

Бева хотин саломга эгилганича чиқади. Барча оёққа босиб кузатади уни.

Яқинлашиб келаётган ашула шавқи барчанинг диққатини ўзига тортади:

Наҳорга шараф,

баҳорга шараф.

Меҳмонимиз — гул,

замонимиз — гул.

Ёмондан узоқ юринг,

Тикандан узоқ бўлинг,

Дўсти олимлар,

ақли салимлар!

Янги меҳмон муборак,

Мурғак имон муборак,

Дўсти олимлар,

ақли салимлар!

Ашула билан бир гуруҳ қайноқ ёшлар келиб қолишади. Меҳмонлар билан салом-хўш бўлгач, келин боласини эри кўлидан олиб, Назир бува қўйнига солади.

К е л и н (*кўзларида ёнган табассумни яширгудек*). Ота, неварангизга от қўйиб берармишсиз...

Н а з и р б у в а (*болани меҳрига олар экан*). Балли, қўзим, балли! Ўзиям, кўз тегмасин, чалпақдай қизалоқку... Умри чўнг, хаёли осмон каби кенг бўлсин! Қўзим дейман, (*Азиз Камолга ишора қилиб*.) мана бу одам менга ёқиб қолди, кеки йўқ кўринади... Илтмосимиз, меҳмон, неварамизнинг исми лақабини ўзлари айтсалар.

А з и з К а м о л (*ўз-ўзига*). Ойиша — ҳақ, гўр эканман... (*Ҳаммага*.) Халқимизнинг бир доно қизи бор. Исми — Ойиша. (*Атрофдагиларга назар ташлайди*).

Бири мамнун, иккинчиси ғазабда.

Агар маъқул кўрсаларинг, бу жажжи қизалоқнинг исми ҳам Ойиша бўлсин.

Ж о б и р А н с о р (*Иброҳим Аҳмадга шипшийди*). Мияси суйилганига имонлари комил бўлдимми?

И б р о ҳ и м А ҳ м а д (*секин*). Оқпадар! Бўйни кесилмаса, отим — шайтон!

Н а з и р б у в а (*гўдакни қўлига олиб, пешанасидан ўпганича келинга оширади*). Ойиша!.. Ота-боболаримиздан қолган кўп нодир исм. Хўш, жон келин, сизга манзурми? (*Бўйин товлаш розилиги олгач*). Бўпти. Кам бўлманг, меҳмон!

К е л и н (*болани бағрига босади*). Муҳтарам раис... Азиз Камол, ташаккур!

Н а з и р б у в а (*жилмайиб турган меҳмонга, сўнгга Собирга тикилади*). Нима? Йўғ-эй!

А з и з К а м о л. Узр... минг бор узр, оқсоқол. (*Хаёлчан, ўзича*.) Ажаб жамият. Ҳар бир одам — барча учун, барча — ҳар бир кимса учун куйинади. Одам боласи орзу қилган нодир сайқал — шу бўлсами?

БЕШИНЧИ ҚҰРИНИШ

Олий мажлис зали остонасидаги хона. Серқатнов. Деҳқон, Ишчи ва Талаба қуршовида қора чодирга ўралиб кирган кимса хона бурчагидан ўрин олади.

М а л и к М а ҳ м у д (мажлис залидан чиқади). Келдиларингми?

Д е ҳ қ о н (қора чодир томон ишора қилиб). Деҳқон ишини пухта юритмаса, экинига қор ёғади, оға.

М а л и к М а ҳ м у д. Соз. (Изига қайтар экан.) Раис Азиз Камол сўзламоқдалар. Айни қизиғи.

И ш ч и. Энди беҳуда гапирмас-ов. (Талабага.) Ҳой бола, қош қоқишни қўйиб, қизиғида қулоқни эшик тирқишига боссанг-чи, гап-мап эшитилар.

Т а л а б а. Бўлди, бўлди... Минбарда саиди раис... «Мамлакатимиз келгиндилар, баъзи бир газандалар айшгоҳи бўлгани етар... Кўзимиз кўр, ақлимиз ғофил экан...»

Д е ҳ қ о н. Хўш, хўш?

И ш ч и. Талаба. «...Революциямиз мақсадларини яна бир марта аниқлаб олишимиз шарт. Коммунистлар масаласига ва Ойишанинг ҳаққи-ҳурматига келсак...»

Талаба пешанасига «тақ» урилган эшикдан Бэлл Смит ва сўнгра Иброҳим Аҳмад чиқишиб, ўзларини четга оладилар.

И ш ч и. Аттанг, белга тепди-ку, тўкис занғарлар.

И б р о ҳ и м А ҳ м а д. Тавба! Қулоқ қоқмай қўйди-я...

Б э л л С м и т. Мачитларда не ҳол?

И б р о ҳ и м А ҳ м а д. Уламолар дарғазаб, жаноб элчи.

Б э л л С м и т. Эрта жума. Намозга оқиб келган мўминларни...

И б р о ҳ и м А ҳ м а д. Хотирлари жам бўлсин. Жами халойиқ номидан Ойиша дуойи бад қилинур... Бу Азиз Камолнинг бошида янғоқ чақурмиз. Ғазотни ҳам...

Б э л л С м и т. Бўпти. Ғазот масаласида шошилманг. Боринг!

И б р о ҳ и м А ҳ м а д. Иншоолло...

Иброҳим Аҳмад залга кириши билан Низом Вали келиб чиқади.

Низом Вали (*истеҳзо билан*). Оч уйда қатиқ иви-мас, деб шу қийиқни айтадилар. Жаноб элчи, гурзи туширадиган вақт-а?

Бэлл Смит. Ошиқманг. Бугун мақсадлари сизни ясаш эди. Сўз очишмади. Сабаби нимадан бўлса?

Низом Вали. Навбати билан, зимдан амалламоқчилар... чоғи?

Бэлл Смит. Топдингиз. Биз кечикмаслигимиз лозим.

Низом Вали. Айни муддао, жаноб элчи. Йўл-йўриғи?

Бэлл Смит. Эртан пойтахт заводларида кечки смена бўлмаслиги шарт.

Низом Вали. Жуда соз! Исқирт ишчилар йиғилишига имкон йўллари қирқилади.

Бэлл Смит. Қойил. Боринг... ҳа, Жобир Ансор чиқсин!

Деҳқон. Нима бўляпти ўзи?

Ишчи. Чамамда?..

Талаба. Тухуми қисилган товуқдай олазарақ-ку буларингиз.

Аланг-жалаңг кўринган Жобир Ансор хонадагиларга разм ташлаб, Бэлл Смитга яқинлашади.

Жобир Ансор. Бош ёрилаёзди. Чекамизми?

Бэлл Смит. Марҳамат, мана! (*Чекишади.*) Кетиши қандай?

Жобир Ансор. Ёмон. Ғалдир-ғулдур нутқи охирлаб қолди.

Бэлл Смит. Таъсири?

Жобир Ансор. Ойишанинг Олий мажлис аъзолиги мандати тикланса, Компартиянинг қонундан ташқарилиги бекор қилинса... ажаб эмас...

Бэлл Смит. Овозлар бўлинмасмикан?

Жобир Ансор. Бугун чоралар кўрилди. Аммо...

Белл Смит. Бугунги Олий мажлис Ойишасиз тугаши лозим.

Жобир Ансор (*соатиға қараб олади*). Шу дақиқадан бошлаб, бунда келиш йўллар калити қўлимизда. Қайда пайдо бўлмасин, ўқ қадалади кўксига.

Белл Смит. Сўнгра ғарб мухбирлари дунёга жар солади: «Азиз Камол масхарабозлик билан овора. Олий мажлисда Ойиша фойдасига нутқ сўзлаган раис киму, шу соатдаёқ Компартия раҳбари Ойишанинг бошини мажақлаган Азиз Камол ким? Қай бирига ишонмоқ керак?..» Фаҳмладиларми?

Жобир Ансор. Шу билан ҳаммаёқ сим-сиёҳ... Москванинг ҳам дами ичида. Режамиз осонгина кўчади... Омилликларига тан бердим.

Белл Смит. Кириг ичкарига! (*Залдан келган қарсақларни тинглаб.*) Ваъзхонлик тугади.

Жобир Ансор ичкарига шошилади. Бир оздан сўнг ҳорғин Азиз Камол кўринади. Унинг орқасидан Малик Маҳмуд чиқади.

Малик Маҳмуд. Саиди раис, бирон нарса керакми?

Азиз Камол. Йўқ. Овоз бериш вақтини айтарсиз. Бир оз дам олай.

Малик Маҳмуд. Хўп, саиди раис.

Азиз Камол хонадагилар билан кўришади, бурчакдагига аҳамият бермасдан уёқ-буёққа юрар экан, Белл Смит кўндаланг бўлади.

Белл Смит. Чарчадингизми, раис жаноблари?

Азиз Камол. Жаноб элчи, ҳалол иш кишини чарчатмайди.

Белл Смит. Унда ҳаромдан узоқроқ юрганингиз маъқул.

Азиз Камол. Оламда кафанга ўрамоқни касб билган ҳаромшунослар кўп экан. Тинч қўйишмайди.

Белл Смит. Жаноби раис, биласизки мен хайрихоҳ дўстман сизга. Бутун қилмишим сизни ҳаромдан сақлаш-

га қаратилган эди. Лекин бугунгисига жавоб беролмайман. Ғарб тушунмаслиги мумкин.

А з и з К а м о л. Тушунмаса нима бўлади?

Б э л л С м и т. Совет Иттифоқи берадиган яроқ-аслаҳа ҳарчанд бир ваъда. Аммо Американинг олтинчи флоти Урта денгизнинг нари-берисида эканини унутмасинлар.

А з и з К а м о л. Менга дўст элчининг бу насиҳатлари бизни «ҳаром» ишдан сақласа керак, албатта? Шуни яхши билиб қўйингки, энди — бас! Ё мамлакатимизни ҳаромдан тозалаймиз, ёки барбод бўламиз. Учинчи йўл йўқ!

Б э л л С м и т. Ихтиёрингиз. Вазифамни адо этдим, вассалом. Умри калта ғоялар кўчасининг боши берк.

М а л и к М а ҳ м у д (*чиқади*). Саиди раис, овоз бериш бошланди.

А з и з К а м о л. Бу вазифа эмас, ҳаром жазм. Қарға юз йил яшар эмиш, яъни умри узун, лекин билгани тезак чўқиш... Мени кечирасиз, жаноб элчи! (*Малик Маҳмуд билан ичкарига киради*).

Б э л л С м и т (*асабий, Талабага мурожаат қилади*). Ҳой ишёқмас, айт, сигарета беришин!

Т а л а б а. Қанақасидан?

Б э л л С м и т. Винстон!

Т а л а б а. Бошқа нарса истамайдиларми? Пешанамдан товонимгача пайпаслаб кўрсинлар, қўлга илингани ўзлариники.

Б э л л С м и т ғазабда. Залдан гулдурол олқишлар эшитилади. Кўнгироқ жаранги танаффусдан дарак беради. Ота Дархон, Азиз Камол, Носир Жавдат ва Малик Маҳмудлар хурсанд, Жобир Ансор, Фозил бинни Аёз, Низом Вали ва Иброҳим Аҳмадлар тажанг чиқишади.

Н о с и р Ж а в д а т (*мамнун*). Пўлатга сув берилгандай...

А з и з К а м о л. Ота Дархон, санда Ойишага нечук хабар берасиз?

О т а Д а р х о н. Мажлис телевизор орқали кўрсатилди. Бутун мамлакат кўрди. Ўзи ҳам етиб келар!

Ой и ша. Шу ердаман! (Қора чодирни ташлаб, ўртага чиқади).

Ҳамма ҳайрон.

ОЛТИНЧИ ҚУРИНИШ

Кеч. Раис қароргоҳи. Зиёфатхона. Ҳаммаёқда меҳмонлар билан мез-бонлар «чуғурчиғи». Урта сўрида созанда ва навозандалар. Бир нафар раққоса усули арабийдан олмоқда.

А ё л. Завқ-сафо ғанимат денг, юрагим шифиллайди-я!
Э р к а к. Жисмимиздаги жавҳар ҳали тугаганича йўқ.
Қўри бор, нозанин!..

У л а м о. Шайтоний иш бу. Бандаи мўминни яратган-нинг ўзи ёрлақасин.

М у л л а в а ч ч а (раққосаларга ҳирс кўзини қадайдди).
Бугун ҳаргиз монийликни яксон қилинг-эй... Анависи — қаҳқаҳаи ҳусн синашта...

Х о н и м. Жонгинам, африкаликлар қайси ирқ тоифа-сидан ўзи?

Ж а н о б. Арвоҳ ургани шулар-да!

Қ и з. Раис Азиз Камол хафароқ кўринади-я, озодлик кунни тантанасида ҳам.

Й и г и т. Жонкашимизга тинчлик беришмаяпти наза-римда.

О т а Д а р х о н. Жобир Ансор қовоғидаги кибрли жид-дият нимадан бўлса?

Н о с и р Ж а в д а т. Хайрли ишданмас, албатта.

Ж о б и р А н с о р (оҳиста). Кетиши ёмон кўринмай-ди-я?

Б э л л С м и т. Ўзибилармонликни кўтармайман! Қулоқ осинг: Ойиша қани? Яна уни қўлдан чиқармоқчилар? Кечаги гапларни пайқаган бўлса-я?.. Раисни қитиқланг, Малик Маҳмудни юбурсин, Нуржаҳонни даф қилинг, кўз-дан узоқ турсин, кераги бор.

Ж о б и р А н с о р. Хўп, жаноб элчи.

Бэлл Смит. Танк қўшинлари йўлдами?

Жобир Ансор. Йўлда.

Бэлл Смит. Боринг. Мендан узоқроқ юрганингиз маслаҳат.

Жобир Ансор узоқлашуви билан сергак Сильвия Бэлл Смитга тўғри бўлади.

Хэлло, мадам «Фигаро!»

Сильвия. Кечирасиз, сэр, мадам Сильвия.

Бэлл Смит. Ҳм... Ҳануз сафар азиятида эканлар-да?

Сильвия. Яна кечирасиз, сэр, сизлардеклар орасида юришнинг ўзи бир бахт эмасми?

Бэлл Смит. Ташаккур... Дунёда нима гаплар бор?

Сильвия. Янги гапларнинг сараси ўзларидамиш, эшитсам?

Бэлл Смит. Ҳм... (*Атрофни кузатганича.*) Тентак сойда лопиллаб қолган кўприкни кўрганмисиз?

Сильвия. Қайси қирғоққа отиб уриши мумкин?

Бэлл Смит. Шошилманг, мадам Сильвия. Шошқалоқлик доноликдан узоқ.

Сильвия. Балки?.. Лекин, қилмишингиз доноликдан кўра, мени кечирасиз, нодонликка яқин...

Бэлл Смит. Ҳм-м... Узр! (*Фозил бинни Аёзга яқинлашади.*) Совет элчиси кўринмайди?

Фозил бинни Аёз. Москвадан келганича йўқ. Муҳтарам раисимиз илтимослари орқасидан юргандир.

Бэлл Смит. Бахтларинг чопибди. Эълон этиладиган ҳужжатлар айтилгандай тахтдир-а?

Фозил бинни Аёз. Балли. Қаймоғи бузилмаган...

Сильвия зиёфатхонадан аста чиқиб кетади. Азиз Камол пинжига кирган Жобир Ансор нималарнидир уқтиради. Раис Малик Маҳмудни ўз ёнига чақиради.

Азиз Камол. Полковник, саида Ойишага таклифнома юборган эдик-ку, кўринмайди? Машинага ўтириб, олиб келишингизни илтимос қиламан.

М а л и к М а ҳ м у д. Хўп, саиди раис!

Жобир Ансор Малик Маҳмудни эшиккача кузатади. Сўнгра Нуржа-
хонни топади.

Ж о б и р А н с о р. Маликам?

Н у р ж а ҳ о н (*кўпроқ ютганидан анча қизишган*).
Хэлло, генерал! Ичамизми?

Ж о б и р А н с о р (*дағал*). Секин! Сиз нотобсиз. Бил-
дингизми, нотоб! Жўнанг зудлик билан.

Н у р ж а ҳ о н (*ҳушёр тортиб*). Қизиқ бўпти-да!.. Бугун
Азиз Камол ёнида бўлишни истасам-чи?.. Келбатига қа-
ранг, нақадар гўзал инсон. У меники бўлади, Ойишаники-
мас.

Ж о б и р А н с о р. Ота хунидан, эртаги тахту бахтдан
воз кечиб-а?.. Иккисидан бири: ё тахт, ё тобут... Хўш, қай-
сиси маъқул маликамга?

Н у р ж а ҳ о н. Бу маслаҳатми ёки ҳукм?

Ж о б и р А н с о р. Сўзимга кирсангиз — маслаҳат, йўқ-
са, ҳукм, маликам.

Н у р ж а ҳ о н. Ҳукм... Яна ҳукм!.. Биламан... Ақлим
етади, генерал, аммо қалб... мана бу қурмагур бир парча
эт ҳукмга бўй бермас... Шубҳалар оташида ёндиради ме-
ни. Тўйдим... Улардай тўйдим!.. Заифалигим қурсин...
(*Ичади.*) Хўп!.. Лекин бу охиргиси... (*Лоқайд карашма
билан.*) Бай-бай, генерал! (*Чиқади.*)

Д е ҳ қ о н. Бу тилига куйдирги чуққурлар шивир-шиви-
рида бир сир жоиз-ов? Саида Ойишани топсакмикан?

И ш ч и. Ё, «Азиз Камол, қирчанги хаёлга учмай, га-
пинг бўлса, тез гапиру ишинг бўлса, тез битир», десакми-
кан-а?

Т а л а б а. Нақди шу. Димоғидан дуд чиқарувчилар
жанозасини хуфтонга қолдирмай ўқиса, бели толмайди.

И б р о ҳ и м А ҳ м а д (*виқор билан яқинлашади*).
Иним, сиз мулла йигитсиз, айтинг: қиёмат қачон бўлади?

Т а л а б а. Шайхулислом ўлган куннинг эртасига эмиш,
тақсир.

Иброҳим Аҳмад. Ҳм... Бўйнинг узилгур!

Деҳқон. Шайхим хафа бўлмасинлар. Ҳазилманд боланинг ношаърий гапи сизнинг «ҳийлаи шаръий»нгиз олида ҳолва-ку! (*Ҳамроҳларига.*) Юринглар!

Талаба. Қаёққа?

Ишчи. Денгизга томган ёшни қайтаролмаслик пушаймонидан кўра саида Ойишага йўлиққанамиз маъқул.

Чиқадилар.

Бэлл Смит (*Азиз Камол қошига келади*). Саиди раис, беҳад хушнуд бўлдим. Таклиф қилганингиз учун миннатдорман. Ижозат берсангиз мен кетсам? Зарур юмушларим бор эди.

Азиз Камол. Раъйингизга қаранг, жаноб элчи. Юмушларингизга хайр тилайман.

Бэлл Смит. Қуллуқ. Тунингиз бехатар ўтсин! (*Чиқади.*)

Азиз Камол. Ота Дархон, генераллар камроқми?

Ота Дархон. Холироқ жойни топиб, «май-шароб» дегандай... Навбат сўзга етди... Саиди раис, тайёрмисиз?

Азиз Камол. Майингиз.

Ота Дархон. Ватандошларим! Меҳмонларимиз!.. Диққатларингни сўрайман.

Ашула ва рақс тўхтаб, зиёфатхона аста-секин тинчийди.

Марҳамат, саиди раис!

Азиз Камол (*барчага*). Бир туп гул, битта дарахт кўкартириш кишидан қанча меҳр ва қанча-қанча меҳнат талаб қилади. Қуёш сари интилгани учун ҳам майин сабза қояни тешади. Революция ва озодлик булоғининг кўзини очиш, халқнинг бахт деб аталмиш сўнгсиз хаёлига — чин социализм ғояларига қанот бериш эса ҳаммасидан қийин иш. Бахт ва севиниш маъносини, яшаш ва кураш саодатини, имон ва севги лаззатини яхши билганларгина ўзини одам санаши мумкин. Фақат оқил жамият (*бемор империализм олами бундан узоқ*) ер, осмон, қуёш гўзал-

лигини инсон қалбига жо қилиш қудратиға эга. Биз ана шу мақсадга жон тикканмиз. Биз ана шу қаноат учун барча ўлимларни енгиб, истиқболнинг ҳамиша барҳаёт йўли сари халқимиз билан бирга отланишга ўқланган милтиқдай тайёрмиз!.. Аҳлан ва саҳлан!..

Шодлик ва олқишлар садосини гумбурлаб келган танкларнинг «ғиқ-ғиқ» тўхташи босиб кетади. Эшиклар оғзини автомат кўтарган солдатлар ишғол қилишади. Бир туркуми Азиз Камол ва унинг ёнидагилар кўкрагига автоматларни қадайдилар. Яна бир туркуми ҳайрат ва ваҳимага чўккан меҳмонларни зиёфатхонадан ҳайдаб чиқаради. Жобир Ансор ишга киришади.

Жобир Ансор (*Азиз Камолдан кўзини олиб қочганича*). Уқланган милтиғинг пучак... Давринг битди. А-з-и-з Камол!

Азиз Камол. Безгакдай қалтираганингдан маълум... Булут ўрагани билан халқ ҳақиқати — тоғнинг бели букилмайди, банги!

Жобир Ансор. Кишанланг қўлларини... тезроқ!..

Азиз Камол, Ота Дархон ва Носир Жавдат қўллари кишанланади.

Ота Дархон. Думи юлуқ лайчалар! Халқ тақдирини емоқчисизлар-да гўё! Омилкор бўл, эртангни ўйла!

Жобир Ансор. Ба-с-с!.. (*Офицера.*) Ойиша билан Малик Маҳмуд орқасидан тушинг!.. Нуржаҳон қўлдан чиқмасин! Боринг!

Офицер юрганича чиқади.

Ҳайданг бу қизилларни!

Азиз Камол, Ота Дархон билан Носир Жавдатни қўндоқлаб ҳайдайдилар. Хонада Жобир Ансор, Иброҳим Аҳмад, Фозил бинни Абз ва Нисом Вали.

Саиди нозир, биринчи ҳужжат ўқилсин!

Иброҳим Аҳмад. Ғазот... Ғазот!

Жобир Ансор. Саиди нозир, биринчи ҳужжат ўқилсин!

Фозил бинни Аёз. Бош устига, саиди раис, аммо олдин муборакбод...

Жобир Ансор. Довдираманг... Уқинг!

Фозил бинни Аёз (*чўнтагидаги қоғозни олади*). Хўп-хўп... Мана: «Қадрдон ватандошлар! Миллат манфаати юзасидан, қонуният ва демократик озодлик ўрнатиш ниятида армия...»

ЕТТИНЧИ ҚУРИНИШ

Шаҳарнинг эски маҳалласи. Чойхона. Ҳалигина улфатлар тарқалган ҳолатни эслатувчи хира хонада якка ўзи қолган Ойиша ўй оғушида Пойабзал пардозчиси кўринади.

Пардозчи. Буюрсинлар, сайқал берай?

Ойиша. Гапирдингизми?

Пардозчи (*оёққа ишора қилади*). Чанги бир ботмон-ку.

Ойиша. Бугун кўп юришга тўғри келди.

Пардозчи (*майлини кутмасдан ишга киришар экан*). Ўнгини тутинг!

Ойиша. Нега энди чапинимас?

Пардозчи. Ирими бор. Бусиз ҳам ҳамма ишимиз чаппа.

Ойиша. Тушунмадим?

Пардозчи (*чаққон ҳаракатларини тўхтатмай*). Азиз Камол Советлар сафаридан қайтди — хурсандмиз. Ойиша оқланибди — яна хурсандмиз. Аммо пешанамиз шўр кўринади. Халойиқ орасида миш-миш кўп. Худодан ҳам, сиёсатчиларимиздан ҳам беҳад хафамиз... Чапини тутинг... Ё тавба!.. Бечора халқ намозини бетаҳорат ўқийди-я... (*Асбобларини тақиллатади*.) Мана, илон оғзидан чиққандай ярқиради.

Ойиша лол. Иш ҳақини олиб жўнаб қолган пардозчини кузатаркан, Сильвия пайдо бўлади.

Сильвия. Мадам Ойиша, сизга кўп гап айтишим керак.

Шошилганча Малик Маҳмуд кириб келади.

Малик Маҳмуд. Саида Ойиша, қидирмаган жойим қолмади... Ўтинаман, сизни Азиз Қамол кутмоқда.

Кўзлари олазарақ Деҳқон, Ишчи ва Талаба югуриб кирадилар.

Деҳқон. Расво бўлди!..

Ишчи. Пачаваси чиқди-ку!

Талаба. Радиони қўйсанглар-чи!

Малик Маҳмуд радиоприёмникнинг тугмасини босади.

Радиодан овоз. «Қадрдон ватандошлар! Миллат манфаати юзасидан, қонуният ва демократик озодлик ўрнатиш ниятида армия давлат ишлари масъулиятини ўз идорасига олди. Оқпадар, Москва айғоқчиси Азиз Қамол халқ ҳақиқати олдида жавобгарликка тортилгай. Яшасин саиди раисимиз генерал Жобир Ансор!»

Ҳарбий марш бошланиши билан радиоприёмникни ўчирадилар.

Оғир сукут.

Ойиша. Мадам Сильвия, нима демоқчи эдингиз?

Сильвия. Гапим — тамом. Эҳтиёт бўлинг ўзингизга. Кечирасиз! *(Тез чиқади.)*

Ойиша *(Деҳқон, Ишчи ва Талабага)*. Ҳозирча сизларга ҳам жавоб. Кейинчалик хабарлашармиз.

Деҳқон, Ишчи ва Талаба чиқадилар.

Уртоқ Малик Маҳмуд, зудлик билан Марказий Қомитет аъзоларига хабар бериш керак: яширин ҳолатга ўтамиз.

Малик Маҳмуд. Азиз Қамол нима бўлади? Улдиришади-ку?

Ойиша *(полиция ҳуштакларига қулоқ солади)*. Бошланди... Тинч ўтирсак балки шундай қилишар, лекин... бу ҳақда кейин... Белни маҳкам боғланг. Юринг!

Пардозчи кўринади. Улар йўлини тўсади.

Пардозчи. Ҳўв, яна сиз Ойиша бўлманг?

Ойиша. Бўлсам-чи?

Пардозчи (*кўзларида ҳайрат, маъно*). Қидиришяпти... келиб қолишди-ку! Мана буёққа қораларингни олинлар-чи, тезроқ!

Ойиша билан Малик Маҳмуд яширинадилар.

(*Овозига куч беради.*) Кеп қолинг, ярқиратаман тиллодай! Гижинглатаман тойчоқдай! Кеп қолинг!

Офицер бир даста қуролланган йигитлар билан киради.

Офицер. Ҳой, танбал, шу ерда бир келишган аёлни учратмадингми?

Пардозчи. Аёл? Хотин зотидан ҳазар қиламан, ака. Қанақа аёл?

Офицер. Қанақа бўларди? Манжалақи Ойишани деяпман.

Пардозчи. Эй-й, уними? Ҳалигина нариги муюлишда юрувди қизталоқ.

Офицер. Чиндан-а?

Пардозчи. Бизда ночини бўлмайди, ака.

Офицер (*йигитларига*). Тез-тез!

Чиқадилар.

Пардозчи. Кеп қолинг!.. (*Кўринган Ойиша билан Малик Маҳмудга.*) Даф қилдим. Мана бу томонга жўнанглар.

Ойиша. Раҳмат. Унутмаймиз.

Пардозчи. Бошингиз тошдан бўлсин. (*Малик Маҳмудга.*) Узларига омонат эканини...

Малик Маҳмуд. Ҳўп!

Пардозчи. Ишондим. (*Улар чиқиши билан.*) Кеп қолинг, ярқиратаман тиллодай! Гижинглатаман тойчоқдай! Кеп қолинг...

Парда.

УЧИНЧИ ПАРДА

Авансцена. Собир билан Сильвия ижодхоналари.

Сильвия (*уйғоқ*). «Салом, месъё Собир!

Табиатим кўр ойдин эди. Луқмони ҳаким экансиз яшаш нафаси, ижод дарди ва ниҳоят юрагимга ялакат шаҳарлар — Тошкент, Москваю Парижда бирга кечирган беғубор кунларимиз хотираси билан лим мактубингиз синиқ руҳимни бутунлай кўтарди. Офарин! Вақтдан яхши дори йўқ — чин экан... Фурсатим камроқ. Шошиляпман. Сиз деган тугуриқсиз «Фигаро»нинг юзига лой чаплаб, «Юманите»га ишга кирдим. Зиғирча бўлса ҳам, Ойишага ўхшашни истардим... Дил оғриғидан қутулганимга, излаб-излаб қанотимни топганимга етарли исбот бўлса керак бу, садаған кетай, йигит. Бечора олам сирлари энди менга аён кўринади. Вазифам — нажот соҳилидагилар қаторида бўлиш. Телба жамият таянчи — Америкада отилаётган ўқлардан нафратланганим, ҳазар қилганим кучимга куч қўшмоқда. Агар кифтимга қўнган илҳом париси чалғит-маса, маслакдошларим сафига яна бир қаламкаш қўшилди, дейиш имконига эга бўларсиз. Хуллас, шу кундан бошлаб, масалахонликка чек қўйганим бўлсин. Қалбан ҳам, фикран ҳам сиз билан ҳамнафас, ҳамдарад бўлиш орзуси бутун вужудимни эгаллаган. Эртан Азиз Камол мамлакатига жўнайман. Сизни кўришга тим чанқоқ —

Сильвиянгиз».

С о б и р. «Азизам Сильвия, саломатлигингиз, туйғун кайфиятингиз мени беҳад қувонтирди. Бахтимдан айланаман. Телба жамият жазавасидан қўрқиш, ҳазар қилиш билан чегараланмасдан, унга қарши кўкрак кериб курашувчилар кун сайин кўпайса, бечора олам ўз ақлини тезроқ топур, замон драмаси яхлит биздаёлар, фикри дарё, имони метин, қалби гул инсон боласи фойдасига тезроқ ҳал бўлур. Ахир, башарият ҳақгўйлар тантанасини яна қанча кутиши мумкин, толма белим?! Балки учрашамиз. Шу кунларда йўлга чиққим бор.

Учағон хаёл билан қучиб қолувчи —

Собирингиз».

С и л ь в и я. «Собиржон, салом, серҳикмат йигит!

Африка тупроғида сим-сим ёмғир ёғмоқда... Йўл устида яратилган «Қисса» битаёзди. Балки унинг умумий мазмуни қизиқтирар сизни. Мана: сафарга чиққан уч одам катта йўллар айрилишида тўхтаб қолишади. Биринчи социализм, иккинчиси капитализм кўчасига машинасини солади. Учинчиси эса қиттай ўйланиб шофёрига айтадики, машина чирогини социализм томон ёққин-да, капитализм кўчасига суриб кетавер.

Ана шу уч ҳаёт, уч тақдир муаммоси билан фикри-ёдим банд. Натижаси сиз айтганча кетиши, озодликда ягона жамият фойдасига ҳал бўлиши бегумон, азизим. Ҳовлиқаётган, қақилдоқлик қилаётган бўлсам, кечирарсиз. Азиз Камол мамлакатининг келажаги, ўзимнинг мафкуравий удумларим энди мен учун равшан: «Тақдирин қўл билан яратур инсон...» — рўйи-рост гап экан. Лекин бир нарса аниқмас. Наҳотки, севгим ўкинч дарёсига чўкади? Бундан қўрқаман. Жавобини интизорлик билан, энтикиб кувчи —

Сильвиянгиз».

С о б и р. «Сильвия, салом, гўзал инсон!

Йўлим изингизда. Чатноқ лабларни, майин нозу назокатларни, шўх кулқуларни ўлардай соғиндим.

Қаранг-а! Янги, буюк инсон дунёсининг келажаги нур кучоғида кўринмоқда. Бечора оламнинг социализм ва коммунизм неъматидан баҳраманд бўлиш кунлари кўпга чўзилмас, агар биз, биздайлар шу муқаддас йўлда толмай меҳнат ва жанг, жанг ва меҳнат қилишни ақлу қалбимиздан бир дақиқа ҳам нари тутмасак.

Инсон адолати учун кураш — буюк саодат қаноатига аста-секин етиб келган Азиз Камол тарихи — бу замон драмаси фожиага ўтмаслиги, синмаслиги керак.

Севгимдан саҳар бедорман. Жавобим шу, гул тафтим, тезда кўришармиз. Кутинг. Сизни жонидан ҳам азиз билувчи —

Собирингиз».

САҚҚИЗИНЧИ КЎРИНИШ

Иккинчи кўриниш манзараси. Соч-соқоллари пахмоқ Азиз Камол билан
Ота Дархон узала тушган Носир Жавдат устида парвона.

Ота Дархон. Устоз, енгил тортдингизми?

Носир Жавдат (*титроқ овозда*). Томирларимни... изғирин ялагандай... Томоқ хип бўғиқ... Бедавосига чалиндим... Сув!

Азиз Камол (*ғор панжарасига отилади*). Сув!.. Сув беринг!..

Шошмасдан панжара қулфларини очганлар Фулом акани киритадилар.

Фулом ака. Мана сув, бўтам... (*Аҳволни англагач, Носир Жавдат бошига ошиқади.*) Булоқ суви, устод, ола қолинг.

Носир Жавдат (*энтикиб ичади, ҳушёр тортади*). Асти кам бўлманг. Маҳрумниятлар ғамп енгаман дейди. Азиз Камол, сиз булоқ кўзини очини ҳақидаги ҳикматни яхши кўрардингиз-а? Инчунин, кўзим очилганда... Улим... Минг афсус... Фулом ака, юртингиз Ўзбекия... Советия тупроғи кўп ажиб...

Ғулом ака. Гапиринг! Гапиринг, устод.

Носир Жавдат. Халқ яктан... Тақдир таҳликаси ҳал... Бургут қанот одамлар... Барча миллатлар — каттасининг ҳам, кичигининг ҳам — бахт юлдузи жамолда... Боринг, дунёга қайтадан келгандай бўласиз.

Ғулом ака. Кошкийди. Насиб қилармикан?

Носир Жавдат. Қилсин, Ватанимни ўшандай кўриш — менга ато бўлмади. Бутун мамлакат ўқийди-я! Болаларига, толиби илм аҳлига ҳайрон қолади киши. Уҳ... Укиниш қалбимни маҳкам чимчилаган...

Азиз Камол!.. Ота Дархон... Жонгўшаларим, умидим сизлардан... Зораки, насиб қилса. *(Узилади.)*

Ғулом ака. Худо раҳмат қилсин. Омин!

Азиз Камол билан Ота Дархон эс-ҳушидан ажралгандай ҳолатда. Ғулом ака икки аскарни бошлаб келади. Жасадни чиқарадилар,

Ота Дархон *(Ғулом акани бир четга олиб)*. Ғулом-жон, бир юмушим бор эди.

Ғулом ака. Айтинг, биродари киром.

Ота Дархон. Ойишани топсангиз. Пойтахтда бўлиши мумкин. *(Нималарнидир қулоғига қуяди.)*

Ғулом ака «маълум» аломатини берганча чиқади. Панжара қулфлари солинади.

Азиз Камол. Мудҳиш ўлим яна бир дўстдан жудо қилди.

Ота Дархон. Ғам ёмон офат, филни ҳам енгади.

Азиз Камол. Филни енган ғам? Йўқ, Ота Дархон, бизнинг нодонлигимиз, айниқса, мен... хомкалла! Ойиша ҳақ. Одам танишда, ёв фаже макрлари олдини олишда арбоби сиёсат эмас, бир гўдак эканман. Шўрим қуригани, айбим — инонувчанлигимда. Лақмалик шундан. Натижада, битта ўзимнинг эмас, дўстларим боши янчилмоқда, халқ умиди абжақ, ватанфуруш даллоллар ғолиб, наинки

биз, агар кўз қурғурни лўқ қилиб: «Ё ҳақ, ё ўлим!» сўзини чувалаштиришдан нарига ўтилмаса, бу шарманда ғарбчилар Осие, Африка халқлари бўйнини чангакда сиқишади-да, ифлос ишларни қилаверишади. Наҳотки, йигит умрим шу афсус ва надоматлар остида яқунланса? Нодон кўнгил тарс ёрилмаганига ҳайронман. Э воҳ!

Ота Дархон. Беҳуда ёнма! Айб ҳаммамизда. Билъакс, ўйлашимча, зуғум, ҳасад, дўқ-тахдид базми жамшидига халқ энди кўникмайди. Ота мешкобга ишонавер, улар қалби тафтини, бир чимдим бўлса-да, биламан. Ўргатуғлиқ хатти-ҳаракатларимиз, чақноқ юлдуз диёрининг ибратомуз ишлари бекор кетмас, йигит!

Азиз Камол. Ойиша тақдири не кечди?.. Малик Маҳмуд қайда бўлса?.. Онам жони ҳам қийноқдадир?..

Ота Дархон. Уларни билмадимۇ ҳойнаҳой, Жамилабонуни қийнашдин ҳуркишар.

Азиз Камол. Нега шу вақтгача суд йўқ, ҳукм йўқ?..

Ота Дархон. Қўрқишади. Улар қўлидан келадиган юмуш битди: бизни ими-жимиди хазон қилиш. Шунга учмаслигимиз шарт, саиди раис.

Азиз Камол. Ҳа, албатта, заҳарли илон билдирмай чақади.

Қулфларнинг шақир-шуқур овози эшитилади. Бир нафасдан сўнг Жамилабону кириб келади. Чоҳдагилар ҳайрон. Азиз Камол сапчиб она кучоғига ташланади.

Она!.. Волидаи муҳтарама!..

Жамилабону (*фарзанди бошини кўксига босганича узоқ жим қолади*). Шукур. Паҳлавоним, тинкам қуриди.

Азиз Камол. Юринг, мана буёққа.

Ота Дархон. Саломатмисиз, Жамилабону?

Жамилабону. Қим?.. Ота Дархон? (*Елкасини қоқади.*) Хайрият бирга экансизлар, мадад бўлади. (*Утирадилар.*) Паҳлавоним, болалигингда яхши кўрган емишла-

рингни келтирдим. Ерсизлар. Ювниди жонингизга теккандир.

А з и з К а м о л. Меҳрибон онагинам, сизни кўришнинг ўзи бир бахт. Таҳликада эдик.

Ж а м и л а б о н у. Мендан кўнглинг тўқ бўлсин. Соғман, болам.

О т а Д а р х о н. Бугун ой қаёқдан чиқди, Жамилабону? Қандай рухсат беришди сизга?

Ж а м и л а б о н у. Бу катта тарих, Ота Дархон. Бормаган жойим, бош урмаган остонам қолмади. Шайхулисломни қидириб тополмадим. Фозил бинни Аёз билан Низом Вали истеъфога чиққанмиш.

А з и з К а м о л. Жобир Ансор ҳаром қилмишлари гувоҳларини бир-бир йўқ қилишга киришибди-да.

О т а Д а р х о н. Шундай бўлмоғи — табиий. Гумроҳлар билан иш юритмоқчи. Хўш-хўш?

Ж а м и л а б о н у. Чидамадим. Тўғри тифипарронга учрагур «саиди раис», э, эсим қурсин, жаллод Жобир Ансорга йўлиқиб, томоғидан хиппа олдим. Қайдам, халқ ғазабидан ҳайиқдими, ё бўлмаса... Ижозат берганига ўзим ҳам ҳали-ҳали инонгим келмайди.

О т а Д а р х о н. Пойтахтда нима ҳол?

Ж а м и л а б о н у. Тўс-тўполон. Намойиш устига намоийиш, отиш устига отиш, қамаш устига қамаш, яна ғазотларни айтмайсизми! Кўча-кўй аскарлар, танклар билан тўла. Шунда ҳам денг, халойиқ тап тортмай «Азиз Камол!», «Азиз Камол!», деб олқишлайди, уйимиз олдидан ўтади. Ичимда севинаман: «Ҳа, болам эл дилида. Ундайлар ўлмайди», — деб.

А з и з К а м о л. Сўзамол онажоним... Ойиша билан Малик Маҳмуддан ҳабарингиз борми?

Ж а м и л а б о н у. Йўқ, паҳлавоним. Лекин радиодан бир гапни эшитувдим. Ойиша билан Малик Маҳмуд боши учун 20 минг доллар, Нуржаҳон боши учун 10 минг доллар қўйишибди.

А з и з К а м о л. Нуржаҳонга ҳам-а?

Ж а м и л а б о н у. Биз, болам, у қизгинани яхши тушунмадикмикан? Мундоғ қарасанг, нияти холис кўрипади. Юрагида севги ўти ёнмоқда шекилли.

А з и з К а м о л. Билмадим.

Ж а м и л а б о н у. Форларинг зах экан. Ўзларингни эҳтиёт қилинглар...

Қ о р о в у л (*кириши билан*). Вақт тугади. Чиқинг!

Ж а м и л а б о н у. Акиллашини қаранг-а! Тавба... Ота Дархон, ўғлимни сизга, сизни ўғлимга топширдим, тетик бўлинглар. Паҳлавоним (*пешанасидан ўпади*), мендан хавф олма. Фарзанд омон бўлса, онага бало ҳам урмайди. Хайр, энди кетай.

Ота Дархон билан Азиз Камол онани кузатадилар. Қоровул шам ёқиб чиқади-да, панжара қулфларини солади. Бир дақиқадан кейин фор ташқарисидан отишма, муштлашиш, курашнинг тўс-тўполони эшитилади. Сўнгра панжара қулфлари очилиб, ўн чоғли куролланган йигитлар билан Нуржаҳон пайдо бўлади. Азиз Камол липиллаган шамни олганича у томон отилади.

А з и з К а м о л. Кимсиз?

Н у р ж а ҳ о н. Саиди раис, мен — Нуржаҳон. Ассалом, Ота Дархон.

Имсиз-димсиз кўришадилар.

Н у р ж а ҳ о н. Ўртада юрган воситабозлардан куйдим. Саиди раис, беадабингизни кечиринг! Якка ўзингизга айтмоқчи бўлган икки оғиз сўзим бор. (*Ота Дархонга.*) Яли-наман!

Азиз Камол майли билан Ота Дархон ўзини четга олади.

А з и з К а м о л. Биз яккамиз. Қулоғим сизда.

Н у р ж а ҳ о н. Ҳимматингиз бошимга дурра. Беадабингизни кечирганингизни ҳам эшитсам.

А з и з К а м о л Хўш?

Нур жаҳон. Миннатдорман, саиди раис. Кечмиш фожиялар хаёлимдан чиққан — инонинг. Вужудим севги оташида. Туну кун сизни дейман, фақат сизни. Ешлигим ҳаққи, севгим ҳаққи, айтинг-чи, умид қилсам, ишонсам бўладими? Бир оғиз сўзингиз мени азобдан, жаҳл жаҳолатидан, нонкўрликдан халос этиши мумкин, Азиз Қамол!

Азиз Қамол. Нуржаҳон, кўзимга тик қаранг-а! Нега олиб қочасиз! Кўрдингизми, сизга хос чирой, латофат бир қирғоқда-ю, севги, садоқат ўзга қирғоқда. Жаҳл жаҳолатидан, дайди хаёллардан ҳали қутилганингизча йўқ. Шунга кўра севги изҳорингиз лоф кўринади.

Нур жаҳон. Кўздан сир олишда янглишдингиз. Қисматим оғир экан. Қиз нарса бардоши — денгиз. Кутганим бўлсин. Озод, саломат экансиз, шу ҳам мен учун катта саодат. *(Уйқудан уйғонгандай.)* Малик Маҳмуд соқчилар бошини янчди-ю, ўзи ҳам ҳалок бўлди.

Ота Дархон. Наҳотки?

Азиз Қамол. Ташқаридагилар ким?

Нур жаҳон. Малик Маҳмуд одамлари. Тез! Қани, кетдик. Тезроқ!

Бир лаҳзали сукутдан, ағрайишдан сўнг, ғорни ташлаб чиқадилар. Сал фурсатдан сўнг бўм-бўш ғорга туртина-туртина Жамилабону кириб келади.

Жамилабону. Шўрим! Пешанам!.. Азиз! Ота Дархон!.. Паҳлавоним!.. Жавоб йўқ... Алдашибди!.. Эшитдим, мана шу қулоқларим эшитди... Алдашибди... Айғоқчилар макри тузоғи... Дард устига чипқон... Дод! Мусибат тиғидан дод!.. *(Беҳуш йиқилади.)*

ТУҶҚИЗИНЧИ КҮРИНИШ

Қора ўрмон орасидаги яланглик. Тонг отмоқда. Ҳансираган одамлар— Нуржаҳон, Ота Дархон қўлтиғига кирган Азиз Камол, қуроллари шай йигитлар пайдо бўладилар.

А з и з К а м о л. Ота Дархон, ўтлоққа бир оз ёнбошланг-а. Мана мундай. (*Узи ҳам ўтиради.*) Уҳ-ҳ!..

О т а Д а р х о н (*нафасини ростлаб.*) Майса... Кўм-кўк майса! Қандай хушбўй, маст қиламан дейди-я.

А з и з К а м о л. Тонг нафаси — нақадар ором... ҳаловат. Ҳали замон қуёш чиқади, олам нурга чўмилади.

Н у р ж а ҳ о н (*кўзлари ножўя, ўз-ўзига*). Адашмадимми? Йўқ, тайин қилинган жой — шу... ҳозир қорамни олишим билан... (*Ўғринчи кўз билан йигитларга имо қилади-ю, ялангликдан чиқади.*)

Қуролланганлар Ота Дархон билан Азиз Камолни ҳалқага оладилар.

О ф и ц е р. Қимир этган тил тортмай ўлади!

О т а Д а р х о н. Аҳ?!

А з и з К а м о л. Ифлослар!.. Тузоқ!

Жобир Ансор, Бэлл Смит билан бирга Нуржаҳон киради.

Б э л л С м и т (*секин*). Пойтахтдаги ишлар кўзимга хунук кўринмоқда. Тезроқ қайтиш шарт. (*Бепарво истеҳзо билан овозини баралла қўйганича.*) Раис жаноблари, эртанги газеталарда нечук «хабар» босилар экан?

Ж о б и р А н с о р (*ўринларидан дик туришган Азиз Камол билан Ота Дархоннинг ғазабнок кўзларига жилмайганича*). Этларини ўлдириб қўйинг!

Каллакесарлар уларни қўндоқ хезлаб ўтқишишади.

«Хабар» рубойидай қисқа бўлади, жаноб элчи. «Ватанпарвар аскарларимиз бетавфиқ коммунистлар ёрдамида чоҳ-

дан қочган қизил сотқинларни — Азиз Камол ҳамда Ота Дархонни отиб ўлдиришдан ўзга илож кўрмаганлар!» Қофияси нечук?

Б э л л С м и т. Бесакта. Ҳи-ҳи-ҳи.

Н у р ж а ҳ о н. Иқирт чолни билмайману, аммо мана бу чурвақа бошини ўзим мажақлайман, падали бузрукворим қирол Ҳумоюн қонига қон беради. Чурқ этсин-чи! Ижозат этинг, саиди раис?

Б э л л С м и т. Ошиқманг, маликам! Сўраганинг айби йўқ, хўш, Азиз Камол, ҳормаснилар энди? Ҳалол ва ҳаром ҳақидаги баҳсинг якуни — шу. Ғарб хоҳишларига қарши бориш осон экапти, лафзи ҳалол?

А з и з К а м о л. Зулм ва таадий ҳаромхўрлари билан ади-бади қилиб ўтирадиган аҳмоқ йўқ! Тарих вақтдан яхши табибни билмайди...

Б э л л С м и т. Ҳм... Жуда соз-да. Маликам, жон бор ерда қазо бор. Қора ўрмон овчилари ҳунарини кўрсатиб кўярмишсиз! Айни вақти! *(Аста чиқади.)*

Н у р ж а ҳ о н *(каллакесарлардан бирининг автоматини олади)*. Оёққа боссинлар, куёв тўрам! *(Ўз-ўзича.)* Отам ўчини оларману севгим ҳам ўлади. Хун билан севги... севги билан ўлим... Пешанам қурсин... Шўр экан.

Ж о б и р А н с о р Н у р ж а ҳ о н?! *(Қулоғига.)* Ё тахт, ё тобут!

Н у р ж а ҳ о н *(ҳушёр тортади, Азиз Камолга)*. Ҳой, валламати! Кўзимга қара! Ҳой, кўзимга қара!

Ўрмондан отилиб чиққан Малик Маҳмуд Нуржаҳон кўлидаги автоматни уриб туширади. Епирилган одамлар — Деҳқон, Ишчи, Талаба ва бошқа қасоскорлар ялангликни ўраб оладилар-да, ҳаммасини қуролсизлантирадилар.

О й и ш а. Вақт сизларники эмас, майна жаноблар! Малик Маҳмуд, каллакесарларни... ҳа, мана бу ойимчани — олиб чиқинг! Ҳавони бузишмасин. *(Деҳқон, Ишчи, Талабага.)* Иккисига эҳтиёт бўлинглар. *(Яланглик но-*

жинслардан тозаланар экан, ҳайрат ва шодликдан эс-хушларини йўқотаёзган Азиз Камол билан Ота Дархон томон отилади.) Қардошларим!..

Ота Дархон йиғлайди, Азиз Камол ҳам кўзларидан юмалаган ёш томчиларини тўхтатишдан ожиз. Ойиша уларнинг юз-кўзларидаги лой аралаш ёшни артиш билан овора. Малик Маҳмуд кириб, қадрдонларни кучоғига олади. Сўнгра Ойиша мурдадек оқарган Жобир Ансор билан Бэлл Смитга яқинлашади.

Саиди раис Азиз Камол, бу думи гажак чаёнларни нима қил дейсиз?

Д е ҳ қ о н. Саида Ойиша, ўзимизга топширинг, мажақлаб ташлаймиз бу лаънатиларни!

И ш ч и. Тегирмон тоши остига бостирсак ҳам ҳақимиз кетади!

Т а л а б а (*қошини қоқиб*). Сазойи!.. Пойтахт майдонида сазойи қилиб, чипқон чиққан тилларидан осиш керак, саида Ойиша!

О т а Д а р х о н. Болаларим, бу зулмат газандалари гуноҳига яраша жазони одамзод ҳали ўйлаб топганича йўқ. Бечора юртимиз заволи шулар!

А з и з К а м о л. Малик Маҳмуд, оға, кўздан йўқотинг буларни.

М а л и к М а ҳ м у д. Хўп, саиди раис. (*Олиб чиқади.*)

А з и з К а м о л. Саида Ойиша, гуноҳкорингизни кечирарсиз. Энди буёғига қандай маслаҳат берасиз?

О й и ш а (*соатиға қараб*). Шаҳримиз... (*Шу чоқ шоша пайдо бўлган Фулом ака топширган хатни ўқир экан, беҳад хурсанд.*) Пойтахт сизни кутмоқда!

О т а Д а р х о н. Пойтахт?!

Ф у л о м а к а. Ҳа-да, биродари киром!

О т а Д а р х о н. Ажаб савдо!.. (*Кўкрагини ғижимлаганича йиқилади.*)

Фулом ака дўсти бошини бағрига олади.

(*Ярим-ёрти тилга киради.*) Фуломжон... мешкоб... бит-

ди, юрак қурмагур чидамади-я. Азиз!.. Ойиша!.. Бечора халқим... ситамини, кулбасини ёритиш... чиқмасин... эсларингдан... Оқ йўл!.. Ҳамиша бирга... бўларсизлар... умидида жон беряпман! Умрим вафо қилмади... Алвидо, болаларим... (Улади.)

А з и з К а м о л (кўзлари узоқларга тикилган.) Оппоқ тонг отмоқда. Африка тонги!.. (Ота Дархонни даст кўта ради.) Бу заҳматкаш, бутун инсон байроқдай муқаддас... қўлимизда боради... Ойиша, тошқин зиё, қани йўл бошланг! Ҳали енгиш лозим бўлган машаққатлар, қиладиган ишларимиз кўп, дўстларим!.. Кетдик!..

П а р д а

Комил ЯШИН,

*Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси,
Социалистик Меҳнат Қаҳрамони*

ИЖОД САОДАТИ

Таниқли адиб, йирик олим, толмас жамоат арбоби Сарвар Олимжонович Азимов асарларининг ёш авлодни Ватанга, халқ ишига, Ленин ва Коммунистик партия ғояларига садоқат руҳида тарбиялашдаги аҳамияти ғоят каттадир.

Чинакам ёрқин истеъдод эгаси Сарвар Азимов наср ва драматургия, адабиётшунослик соҳаларида салмоқли асарлар яратди. Адабиётимизнинг равнақиға ҳар томонлама муносиб улуш қўшди ва қўшмоқда. Айниқса, унинг маданиятимиз тараққиёти йўлида фидойилик кўрсатаётган жонкуяр арбоб сифатидаги фаолияти таҳсинга сазовордир.

Сарвар Азимов ҳали дорилфунун талабаси бўлган чоғлардаёқ Ҳамид Олимжон у ҳақда зўр ишонч ҳамда умид билан айтган ёниқ сўзларнинг шоҳиди бўлганман. Сарвар Азимовнинг вояға етишида, хусусан, ижодда камолот пиллапояларидан кўтарилиб боришида севимли шоиримиз Ҳамид Олимжоннинг хизматлари беқиёс бўлган. Сарвар Азимов улғайган оилада совет адабиётининг йирик намоянадалари: Алексей Толстой, Николай Погодин, Якуб Колас, Садриддин Айний каби адиблару таниқли олимлар, Ғафур Ғулум, Ойбек, Миртемир, Уйғун, Мақсуд Шайхзода каби шоирларимиз тез-тез бўлишар, булар даврасида ада-

биётимизнинг долзарб масалаларига бағишланган мусоҳаба, мунозара ҳамда мушоиралар бўлиб турар эди. Ана шундай ёниқ бир ижодий муҳитда камол топган Сарвар Азимов адабиётга ўз сўзи, ўз нуқтаи назари билан дадил кириб келди. Ижоднинг сермашаққат йўлидаги дастлабки қадамлариданоқ у Ҳамид Олимжон каби адабиётнинг партиявийлиги, софлиги, камолоти учун мунтазам равишда курашди. Сарвар Азимов дастлаб ижодий фаолиятини адабий танқидчиликдан бошлади. Унинг илк чиқишлариёқ қизғин шов-шувларга сабаб бўлган. Чунки Сарвар Азимов адабиётнинг энг муҳим масалаларига оид дадил ва жонли фикрларни ўртага ташлаган, ўз қарашларини, фикр ва мулоҳазаларини марксизм-ленинизм назарияси асосида далиллаган эди.

Эсимда, Сарвар Азимов «Социалистик қишлоқ темасидаги йирик асарлар», «Истеъдодли ёшлар пляядасининг ижоди ҳақида баъзи мулоҳазалар», «Ҳақ йўл» повести ҳақида» (С. Қосимов, Ҳ. Убайдуллаев билан ҳамкорликда ёзилган), «Давримизга муносиб юксак саҳна асарлари яратайлик» сингари дастлабки адабий танқидий мақолаларидаёқ ўша пайтдаги адабиётимизнинг ҳолатини, ижодкорларимизнинг эришган ютуқларини, йўл қўйган камчиликларини жуда ҳаққоний кўрсатиб берган эди.

Абдулла Қаҳҳорнинг «Кўшчинор» романи, Парда Турсуннинг «Ҳақ йўл» повести хусусида, яъни бу асарлардаги эришилган муваффақиятлару, айрим етишмовчиликларни кенг ва атрофлича таҳлил қилиб, матбуотда биринчи жиддий сўз айтган Сарвар Азимов эди. Шуниси эътиборга сазоворки, у бу асарлар ҳақида фикр юритар экан, фақатгина шу асарлар доирасида чекланиб қол-

масдан насримизнинг ўша вақтдаги аҳволини ҳам кенг қамров билан атрофлича таҳлил қилган, қимматли мулоҳазалар баён этган эди. Шунингдек, у шеърят ҳақида бир қатор янги — теша тегмаган сермазмун фикрлар айтди. Драматургиядаги аҳвол ҳақида билдирган мулоҳазалари ҳам драматургларимиз учун жуда фойдали бўлди. Буларнинг барчаси Сарвар Азимовнинг адабиётимизга бўлган катта меҳри ва муҳаббатидан далолат беради. Бу борада унга марксизм-ленинизм назарияси, Коммунистик партиянинг ғоя ва йўналишлари бош дастуриламал вазифасини ўтади. Ҳамон эсимда, у аспирантурада ўқиб юрган йиллари мен билан бир неча бор Ҳамза тўғрисида суҳбатлашганди. Ёдимда, баъзи бир мунаққидларнинг:— Ўзбек драматургияси 50-йиллардан бошланди, деган сохта, ғайритабиий фикрларига ҳам ўз вақтида Сарвар Азимов қаттиқ зарба берган эди. Шундай қилиб, у Ҳамзанинг ўзбек совет адабиёти, хусусан, ўзбек драматургияси пойдеворини қўйишдаги хизматини муқаррар этишда катта фидойилик қилди. Унинг адабиётнинг софлиги, партиявийлик, марксизм-ленинизм ғоялари асосида ривож топган фикри ана шу йўлда ҳаммиша қатъий. Сарвар Азимов адабиётшунослик ва адабий танқид борасида катта малакани эгаллагандан сўнг Ҳамид Олимжон ижодини таҳлил этишга киришди.

Бу хусусдаги ишларининг ҳосиласи бўлмиш «Ҳамид Олимжон абадияти» монументал тадқиқотида Ҳамид Олимжоннинг ўзбек совет адабиёти тарихида тутган ўрни, шоирнинг камаларанг жилода товланувчи, оташин қалбининг зарблари муҳр этилган ижодиётининг ўзига хослик сирлари, шахс ва ижодкорларни камолга етиштирувчи манбалар ҳақида чуқур, илмий, бой

фактик материалларга асосланган ҳолда фикр юритилган. Шунинг учун ҳам бу тадқиқот адабиётшунослик фанига қўшилган ёрқин саҳифа, деб қайд этилди.

Сарвар Азимов кўп қиррали талант соҳиби. У «Оппоқ тонг қўшиғи», «Ватан фарзандлари» киноповестлари, «Камалак», «Кўзлари чўлпон» қиссалари, «Назокат», «Икки дил, икки олам» ҳикоялари, «Қонли сароб», «Юлдузлар жамоли», «Замон драмаси» пьесалари ҳамда адабиётимизнинг кун тартибида турган муаммолари хусусидаги теран адабий-танқидий мақолалари, давримизнинг муҳим масалалари хусусида фикр юритувчи публицистикаси, қатор таржималари билан адабиётимизнинг ҳам мазмуний, ҳам шаклий ривожига катта ҳисса қўшди. Унинг «Камалак», «Кўзлари чўлпон» қиссалари, «Назокат», «Икки дил, икки олам» ҳикояларида ҳаёт ва инсон хусусидаги фалсафий мушоҳадалари психологик таҳлил ва лирик тасвирнинг узвийлигида, воқеалар мағзига сингдирилган ҳолда кўрсатилади. Бундай усул танқидчилигимиз томонидан юқори баҳоланган эди. Сарвар Азимов асарларига хос бўлган тасвирнинг бу усули бугунги кун насримизнинг асосий йўналишларидан бирига айланиб бораётганлиги ҳам бежиз эмас. Сарвар Азимовнинг асарлари мазмун эътибори билангина эмас, мавзу жиҳатдан ҳам адабиётимизни бойитди. Хусусан, ватангадоларнинг фожиали қисматларини шафқатсиз равишда фош этган «Қонли сароб» драмаси алоҳида аҳамиятга эгадир. Драма ўз вақтида воқеа сифатида тан олинди. У адабиётимизни янги мавзу ва янги қаҳрамон билан тўлдирди. Асар воқеалари кўпинча салбий қаҳрамонлар хатти-ҳаракатида кечади. Уларнинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сўзи ўзлари тушаётган чоҳнинг

фожиали манзарасини намоён қилади. «Қонли сароб»даги «Туркистон миллий комитети»нинг раиси Мир Алихон, «Миллий комитет»нинг саркотиби Аслзода Саидхон, шайх Абдулфотиҳ типдаги салбий образлар ижодкорнинг мақсади ва ғоясини гавдалантиришда катта роль ўйнаган. Мазкур кимсаларнинг Ватанга хиёнат ва жиноят қилиш билан кечган чиркин ҳаёти, маънавий тубан, ириб-чириб кетган ички дунёси ҳамда фожиали қисматини кўрсатиш орқали драматург асарларнинг ғоясини маҳорат билан, ҳаққоний очиб берган. Сарвар Азимов ижодида чет эл мавзуи алоҳида саҳифани ташкил этади. «Қонли сароб», «Замон драмаси» пьесалари, «Икки дил, икки олам» ҳикояси шу жумлага киради. Агар «Қонли сароб» ватангадоларнинг чет элдаги аччиқ қисматидан ҳикоя қилса, «Замон драмаси» асарида хорижийларнинг ўз ҳаёти тасвирланади. Драмага асос қилиб олинган воқеа асримизнинг 60-йилларида мустамлака зулмидан озод бўлган араб мамлакатларидан бирида бўлиб ўтади. Асар воқеаларини ҳаракатлантирувчи Азиз Камол, Ойиша образлари «адабиётимиз қаҳрамонлари» даврасига ўз ўйлари, ўз юртларининг дарди билан кириб келди.

Халқ оғзаки адабиёти, шарқ ва ўзбек классик адабиёти, рус классик ва ҳозирги замон адабиёти ўзбек ёзувчилари, шу жумладан Сарвар Азимов учун ҳам ҳақиқий мактаб бўлди. Бу мактаб Сарвар Азимовнинг бутун ижодига, хусусан, унинг драматик асарларига ижобий таъсир кўрсатди. У йирик драматург сифатида донг таратди.

М. Горькийнинг: «Ёзувчи ўзининг қаҳрамонларига мутлақо тирик одамларга қарагандек қараш лозим. У ҳар бир қаҳрамоннинг сўзида, имо-

ишорасида, жуссасида, юзида, кулишида, кўзида ва бўлак аъзоларида фақат шу кишининг ўзига хос бўлган характерли хусусиятларни топа билгандагина, улар жонли кишилар бўлиб чиқади», деган эди. Драматург Сарвар Азимов улўф устоз Максим Горькийнинг ана шу бебаҳо таълимотини дилига жо қилиб, кишилардаги ўзига хосликни ўта моҳир наққош сингари асарларида бера олди. Айниқса, «Қонли сароб», «Замон драмаси» пьесаларида ҳар бир персонаж жамиятдаги ўрни, синфий позицияси, хислатларига қараб, ўзига хос тилда сўзлатилади.

Адиб, драматург, публицист Сарвар Азимов ўзбек адабий тили ва унинг софлигига алоҳида эътибор беради. У ўз асарларини ўхшатиш, жонлантириш, сифатлаш, мажоз, метафора, лексик ранг-барангликлар, халқ ибораси ва мақоллари, нутқий хусусиятлар, тасвирий бўёқлар, янгидан ясалган сўзлар ва иборалар билан бойитиб, уларнинг эстетик бадий кучини ошириш устида қаттиқ заҳмат чекади.

Драматург «Замон драмаси»да ёрқин ижобий образлар яратган. Бу қаҳрамонлар ер юзида бўлаётган ижтимоий бўронларга, ҳаёт-мамот кўрашларига, башариятнинг бугунги ва эртанги тақдирига, ўз Ватанида авж олаётган миллий-озодлик ҳаракатига лоқайд қарайдиган кишилар эмас. Улар — иродаси мустаҳкам, зуваласи пишиқ, асрлардан бери империалистларнинг ифлос ва қонли оёқлари остида топталган юрти ва халқининг озодлиги учун жонини тикиб, кураш байроғини баланд кўтарган девкор, девюрак қаҳрамонлардир. Драмадаги Азиз Камол, Ойиша, Дархон, Жамилабону, Носир Жавдат империализмга, неокOLONIALизмга, ёвузлик, зўравонлик, хоинлик ва сотқинликка қарши курашда фидойилик намуна-

сини кўрсатадилар. Тўғри, айрим қаҳрамонлар ҳаётда янглишади, равон йўлдан чалғиб, қоқилади, хато қилади. Аммо улар хатони тузатиш йўлида муттасил изланишади. Бу одамларнинг феъл-атворида асрлар мобайнида зулмга қарши курашган халқнинг метин иродаси, мардлик ва жасорати, ақлу заковати, эрк ва биродарликка бўлган ташналиги, муҳаббати буюк ва гўзал идеаллар мужассамдир. Араб дунёси оғир фожиаларни бошидан кечираётган шу кеча-кундузда «Замон драмаси» бир сидра муаллифнинг назаридан ўтказилиб, қайта саҳнага қўйилса, ғоятда маъқул ва манзур иш бўлур эди. «Ёзувчи жаҳон тақдирига жавобгар, инсон саодати, олам тинчлиги йўлида толмай меҳнат ва жанг қилмоғи зарур», деган Сарвар Азимов ҳамиша ана шу ақидага собит ижод қилди.

«Юлдузлар жамоли» драмасида, асосан, совет воқелиги ҳақида фикр боради. Унда замондошларимизнинг турфа хил характерлари яратилиб, совет кишиларига хос маънавий гўзаллик, ҳалоллик, тўғрилиқ, инсонпарварлик улуғланади, шу хислатларга қарши бўлган ёмонлик, худбинлик, бюрократлик, эгоистлик, товламачилик каби қусурлар воқеалар мантиқи, характерлар ҳаракати мисолида қаттиқ қораланади. Сарвар Азимов асарларининг воқеа масштаби кенг. Унинг барча асарларига хос хусусиятлар таҳлилнинг партиязий ҳаққонийлиги, ғоявий принципааллиги, масаланинг кенг миқёсда ҳал этилишида кўринади.

Сарвар Азимов ўзида ҳозирги кун ёзувчисининг муносиб тимсолини мужассам этган коммунист ижодкор. Бугунги кунда ёзувчи халқ ва Ватаннинг, қолаверса, дунёнинг тақдирига шерик бўла оладиган, уларнинг қалбига қулоқ тута билладиган ва кечаётган воқеалар замирини теран-

лик билан англайдиган етук санъаткор бўлмоғи лозим. Сарвар Азимовнинг ҳам асарлари, ҳам олиб бораётган катта ташкилотчилик ишлари бу борада яхши намунадир. У Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг конференцияларини ташкил этиш, ана шу анжуманларнинг ҳаракатини кенгайтириш ишида фаол қатнашди. Маълумки, бу улуғ ҳаракатнинг бошида йирик совет ёзувчиси Шароф Рашидов турган эди. Бугунги кунда Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг кенг миқёсда ривож топиб бораётган алоқа ва ижодий ҳамкорликларида 1958 йилда Шароф Рашидов раислигида ўтган биринчи Тошкент конференциясининг аҳамияти катта бўлди. Ўтган давр ичида бу анжуман ўсди. Унинг қатор конференциялари, симпозиумлари ва мушоираларини Сарвар Азимов билан биргаликда ўтказдик. Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг Бокуда, Байрутда ўтган ҳамда шу анжуманнинг ўн йиллигига бағишлаб Тошкентда бўлган форумига Сарвар Азимов раҳбарлик қилди. Сарвар Азимов Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг конференцияси сабаб, хизмат тақозоси боис кўп жойларда бўлган ва дўстлар орттирган. У Нозим Ҳикмат, Юсуф ас-Сибойи, Файз Аҳмад Файз, Алекс Ла Гума, Пабло Неруда, Николас Гильен, Баба Жида, Абдурахмон ал-Хамисий, Субҳас Мукержи, Муин Бсуси, Азиз Несин, Сажжод Зоҳир, Николай Тихонов, Маҳмуд Дарвиш, Георгий Марков, Мирзо Турсунзода, Мирзо Иброҳимов, Анатолий Софронов, Чингиз Айтматов, Расул Ҳамзатов, Вадим Кожевников, Виталий Озеров, Жубан Мўлдағалиев, Ўлжас Сулаймонов сингари адабий жараённинг таниқли вакиллари бўлмиш машҳур ёзувчи ва шоирлар билан ҳамфикр, ҳамкорликда иш олиб борган,

ҳозирги кунда ҳам у ана шу ҳаракатга раҳбарлик қилмоқда.

Сарвар Азимов бир неча ўн йиллардан буён ўрта мактабларнинг 9—10-синфлари учун «Ўзбек совет адабиёти»дан дарсликлар яратаётган олимлар коллективига ҳам раҳбарлик қилиб келмоқда.

Коммунистик партиямиз уни қаерга ва қандай ишга йўллагасин, ҳамма жойда партиянинг оддий солдати сифатида ўзига билдирилган ишонччи дил амри билан адо этиб келмоқда. Сарвар Азимов уч йилдан бери республикамиз ёзувчиларининг бутун ижодий фаолиятига бошчилик қилиб, жонажон адабиётимизнинг имконият уфқларини кенгайтириш, шиддатли тўлқинлар сингари мавжланиб келаётган адабий келажагимиз бўлган ёшларнинг камоли йўлида фидойилик кўрсатмоқда. У ҳозир айна кучга тўлган, баркамол пайтда. Сарвар Азимовнинг ҳали кўп йиллар адабиётимиз ривожига ҳам асарлари билан, ҳам ташкилотчилик иши билан катта ҳисса қўшишига ишонамиз. Биз уни туғилганига олтмиш йил тўлиши муносабати билан сидқидилдан қутлаймиз, ижодий ва илмий ишларига барака тилаймиз.

МУНДАРИЖА

Ҳикоялар

Икки дил — икки олам	6
Назокат	26

Қиссалар

Камалак	34
Кўзлари чўлпон	49

Пьеса

Замон драмаси	84
Комил Яшин. Ижод саодати	147

А 37

Азимов С.

Камалак: Ҳикоялар, қиссалар ва пьеса.—Т. «Ёш гвардия», 1983.—160 б., 1 б. портр.

Азимов С. Радуга. Рассказы, повести и драма.

Ўз 2

На узбекском языке

САРВАР АЗИМОВ

РАДУГА

Рассказы, повести и драма

Редактор Султон Жаббор

Рисом Т. Сайдуллаев

Расмлар редактори А. Фуломов

Техн. редактор Г. Аҳмаджонова

Корректор М. Юнусова

ИБ № 1323

Босмахонага берилди 25.03.83 й. Восишга рухсат
этилди 20.06.83 й. P-08146. Формати $70 \times 108\frac{1}{2}$.
1-босма қоғозга «Литературная» гарнитурада юқо-
ри босма усулида босилди. Босма листи 5,0. Шарт-
ли босма листи 7,0. Нашр листи 6,91. Тира-
жи 40000. Буюртма № 683. Шартнома 134—82.
Баҳоси 45 т.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвар-
дия» нашриёти, Тошкент, 700129. Навоний кўчаси,
30.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети нашриётининг
Меҳнат Қизил Байроқ ордени босмахонаси,
Тошкент, «Правда Востока» кўчаси, 26.

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИ
«Ё Ш Г В А Р Д И Я» НАШРИЁТИ
ҚУЙИДАГИ КИТОБЛАРНИ БОСМАДАН ЧИҚАРДИ:

Рашидов Ш. Дил амри. Қисса.

Ғафур Ғулом. Фарзандларимга. Шеърлар.

Ғафур Ғулом. Вақт. Шеърлар.

Жабборов Ж. Қуёш юрти. Шеърлар.

Островский Н. Пўлат қандай тобланди. Роман.

Тагор Р. Ҳикоялар.